પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી

મૂળ તો 'ઝંડાધારી' સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિરનું જાણીતું પ્રકાશન; તેમાં બે કલમનું સહકર્તૃત્વ હતું. તેને બદલે એક જ લક્ષ્યથી મારી એક જ કલમે મેં એનું સંસ્કરણ કર્યું.

આ નવસંસ્કરણમાં મેં જે ફેરફારો કર્યા છે—વસ્તુતઃ તો પુનર્લેખન જ કર્યું છે—તે કારણે 'ઝંડાધારી' નામ નીચે તેને પ્રકટ કરવાનો હક્ક મને રહેતો નહોતો.

મૂળ આધારનાં અનેક પુસ્તકો તેમજ ખુદ સ્વ. મહર્ષિજીની આત્મકથા ફરી વાર ઝીણવટથી વાંચી જઈને આ નવા આલેખનમાં મેં પુષ્કળ વિગતો ઉમેરી છે. મહર્ષિના જીવનને પલટો આપનાર કેન્દ્રસ્થ ઘટના મહાશિવરાત્રીએ શિવમંદિરમાં તેમણે નિહાળેલું શિવલિંગ પરનું ઊંદરડાનું રમણભ્રમણ નહિ પણ તેમનાં બહેન અને કાકાનાં મૃત્યુ છે એમ મને લાગ્યું છે. એ મૃત્યુના કરુણ કારમા અનુભવે જ એમનામાં અમરત્વની શોધની તીવ્ર મનોવેદના મૂકી હતી અને તેના જ પ્રેર્યા પોતે સંસાર તજીને નાઠા હતા, એવો મારો ઉકેલ છે.

આ પુનર્લેખનમાં મેં નજર સામે એક જ લક્ષ્ય રાખ્યું છે, કે આર્યસમાજની એક પંથ કે સંસ્થા તરીકેની કશી મીમાંસામાં પડ્યા વગર કેવળ એ પુરુષવરનો જ જીવનવિકાસ કહેતી કથાને ઉપસાવી કાઢવી અને તેમના ચરિત્રને બને તેટલું વધુ ઘટનામય

VISIT…

LANZAROTE Caliente.COM

બનાવવું. તેમાં ભાષાને શબ્દાડંબરથી મુક્ત અને સરળ ચિત્રાત્મક બનાવવા મહેનત લીધી છે. લખતાં લખતાં મારી દૃષ્ટિ સામે મુખ્યત્વે કિશોરો, કુમારો અને યુવાનો, તેમજ બિનસંપ્રદાયી આમજનતા રહી છે. અનેક જીવનપ્રસંગો ઉમેરાયા છે. તકરારી પ્રશ્નોના ગુણદોષોમાં હું ઊતર્યો નથી.

મૂળના ઉત્તરાર્ધમાંના મારા આલેખેલ પ્રસંગો આમાં અપનાવવા દેવા બદલ હું સ્ટેટ્સ પીપલ લિ. નો ઋણી છું

રાણપુર : ૧-૧-'૪૪ ઝવેરચંદ મેઘાણી

ક્રમ

જીવન-કથા

તપસ્વીની તેજધારાઓ

દયાનંદ સરસ્વતી

બાળક મૂળશંકર

સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ)મા મોરબી નામે રાજ્ય છે તેમા ટંકારા નામે ગામ છે આ ગામમા એક સો ને સત્તર વર્ષ પહેલા કરસનજીભાઈ નામના એક ઓદીચ્ય બ્રાહ્મણ રહેતા હતા પોતે જમીનદાર હતા, લેણદેણનો ધધો પણ કરતા ભિક્ષાવૃત્તિ નહોતા કરતા ચુસ્ત શિવભક્ત હતા

તેમને ઘેર મૂળશકર નામે દીકરો હતો દીકરાને માતા પિતા કુળની રીતિ મુજબ શિક્ષણ દેતા હતા પાચ વર્ષની વયે તો મૂળશકરે દેવનાગરી કક્કા ભણવા માડ્યુ માબાપ એને ધર્મશાસ્ત્રોના શ્લોકો અને સૂત્રો પણ મોઢે કરાવતા હતા

મૂળશકર આઠ વર્ષનો થયો, એને જનોઈ દીધી ગાયત્રી, સધ્યા અને તેની ક્રિયા પણ શીખવવામા આવ્યા યજુર્વેદની સહિતાઓ પણ એને ભણાવવા લાગ્યા ઉપરાત પિતા એને માટીનુ શિવલિગ બનાવીને પૂજા કરવાનુ પણ કહ્યા કરતા

દીકરાનો આવો કઠોર ઉછેર મૂળશકરની બાને ગમતો નહિ છોકરો માદો પડશે, છોકરાને સવારે વહેલા જમવાની ટેવ છે, એ મોડે સુધી ભૂખ્યો ન રહી શકે, અને પૂજાપાઠ કરે તો તો વહેલા જમાય નહિ, એવુ કહીને બા વિરોધ

કરતાં. બાપુ હઠ કરતા કે પૂજા તો કરવી જ જોઈએ, કારણ કે એ તો કુટુંબની રીતિ છે. એમ કરતાં કરતાં આ વિરોધ એટલો બધો વધ્યો કે બા અને બાપુ વચ્ચે કકાસ પણ મચવા લાગ્યો.

આ અરસામાં મૂળશંકરે તો કંઈક વ્યાકરણ, વેદ વગેરેનો અભ્યાસ કરી કાઢ્યો. બાપુ એને પોતાની સાથે મંદિરોમાં ને સમેલનોમાં લઈ જતા તથા કહેતા કે શિવની ઉપાસના જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ચૌદ વર્ષનો થતાં સુધીમાં તો મૂળશંકરે યજુર્વેદની સંહિતા પૂરી શીખી લીધી, બીજા વેદોના પાઠ પણ ખતમ કર્યા, નાના નાના વ્યાકરણગ્રંથો પણ ભણી કાઢ્યા. પછી તો જ્યાં જ્યાં શિવપુરાણ વગેરેની કથા થતી હોય ત્યાં બાપુ એને બેસારતા હતા અને બાની ના છતાં માટીના શિવલિંગનું પૂજન પણ એની પાસે કરાવતા હતા.

એમ કરતાં શિવરાત્રી આવી. તેરશને દિવસે બાપુએ એને શિવરાત્રીની કથાનો મહિમા સંભળાવીને વ્રત કરવાનો પણ નિશ્ચય લેવરાવ્યો. બા કહે કે એનાથી આપડાથી વ્રત નહિ રહેવાય, પણ વ્રત તો લેવાઈ ચૂકયું હતું.

ચૌદશની સાંજ પડી. વસ્તીના મોટા મોટા શિવભક્તો પોતપોતાના પુત્રોને લઈ મંદિરમાં જાગરણ કરવા ગયા. મૂળશંકર પણ બાપુ સાથે ત્યાં ગયો. શિવરાત્રીના પહેલા પહોરની પૂજા કરીને પૂજારીઓ તો બહાર નીકળી ઊંઘી ગયા, પણ ન સૂતો એક મૂળશંકર. એણે સાંભળી રાખ્યુ હતું કે સૂવાથી તો શિવરાત્રીનું ફળ ન મળે. આંખે પાણી છંટકોરી

છ ટકોરીને એ જાગતો રહ્યો પછી તો બાપુ પણ સૂઈ ગયા.

o

'બાપુ! બાપુ! જાગો ને!'

'કેમ મૂળશંકર? શું છે?'

'હે બાપુ, આ મંદિરના જે મહાદેવ છે, તે પેલા શિવરાત્રીની કથાવાળા મહાદેવ, કે કોઈ બીજા?'

'એમ કેમ પૂછે છે?'

'કથાના મહાદેવ તો પોઠિયાના વાહનવાળા, ફરતા હરતા, ખાતાપીતા, હાથમા ત્રિશૂળ રાખતા, ડમરુ બજાવતા, વર દેતા ને શાપ આપતા કૈલાસપતિ છે, તો આ મહાદેવ કેમ નિર્જીવ છે?'

'નિર્જીવ કેમ?'

'આ મહાદેવના લિંગ ઉપર તો ઊંદરડા ચડે છે ને ગંદકી કરે છે, મહાદેવજી એમ કેમ કરવા દે છે?'

'તે ક્યારે જોયુ?'

'અત્યારે જોયુ તમે બધા સૂઈ ગયા હતા, હું જાગતો હતો'

'છોકરા, આ તો કળિયુગ છે કૈલાસના મહાદેવ સાક્ષાત્ દર્શન દેતા બંધ પડ્યા છે એટલે જ એની મૂર્તિનુ આવાહન કરવાનુ છે આહી એની મૂર્તિને પૂજીએ એટલે ત્યા કૈલાસમા એ પ્રસન્ન થાય'

મૂળશંકર ચુપ બની ગયો મનમા ને મનમા એને

થયુ, નક્કી આ બાબતમાં કાંઈક ગોટાળો છે. રાત હજુ ઘણી બાકી હતી, પણ મૂળશંકરને કકડીને ભૂખ લાગી હતી. એણે બાપુને પૂછ્યું, 'ઘેર જાઉં ?'

'હા, સિપાહીને લઈને જા, પણ ખબરદાર! સવાર પહેલાં ખાઈ ન લેતો.'

ઘેર પહોંચીને મૂળશંકરે બાને કહ્યું, 'બા, ભૂખ બહુ લાગી છે. રહેવાતું નથી.' બાએ મીઠાઈ આપી. એ ખાઈને રાતના એક વાગે મૂળશંકર સૂઈ ગયો.

બાપુએ સવારે ઘેર આવીને જાણ્યું કે મૂળશંકરે શિવરાત ભાંગી! બહુ ગુસ્સે થયા. કહે કે તેં મહાપાપ કર્યું.

મૂળશંકરે જવાબ દીધો : 'એ કથાવાળા મહાદેવ તો નથી, તો પછી હું શીદ એની પૂજા કરું? તમે કહો છો કે ભણ, પણ મને આ પૂજાપાઠમાંથી વખત જ ક્યાં મળે છે?'

એવું મનમાં તો નહોતું, છતાં ઉપરથી કહીને પિતાને શાંત પાડયા. બાએ ને કાકાએ પણ બાપુનો રોષ ઓછો કરાવ્યો. બાપુ કહે, ભલે ભણે. નાનકડા મૂળશંકરે ભણવા માંડ્યું: નિઘંટુ, નિરુક્ત અને પૂર્વમીમાંસા જેવાં અઘરાં શાસ્ત્રો ગોખવા લાગ્યો અને કર્મકાંડ પણ શીખવા લાગ્યો.

o

મૂળશંકર સોળ વર્ષનો થયો ત્યારે એની બહેન ચૌદ વર્ષની હતી. બહેન એને બહુ વહાલી હતી. એક રાત્રીએ એક ઠેકાણે નાચનો જલસો હતો, ત્યાં મૂળશંકર પોતાના મિત્રો સાથે બેઠો હતો. નોકરે આવીને ખબર આપ્યા

કે બહેનને ઝાડા-ઊલટી થઈ આવ્યાં છે. બધાં ઘેર આવ્યાં, વૈદોને બોલાવ્યા, દવાઓ દીધી, પણ ચાર કલાકમાં તો બહેનનો જીવ ઊડી ગયો.

જન્મ ધરીને પહેલી જ વાર મૂળશંકરે માનવીને મરતું જોયું. એના હૃદય પર વજ્રપાત થયો. બીજાં બધાં રોકકળ કરવા લાગ્યાં, પણ મૂળશંકરને રડવું આવ્યું જ નહિ. એના દિલ પર તો મોતની ધાક જ પડી ગઈ; એ ડઘાઈ ગયો : અરે, સંસારમાં શું કશું જ નથી! હુંયે શું કોઈક દિવસ આમ ઊડી જવાનો ! તો તો કંઈક એવું કરવું જોઈએ કે જેથી આ જન્મમરણનાં દુઃખોમાંથી છુટકારો મળે. આ વિચાર એ બહેનના શબ સામે કરતો રહ્યો. વિચાર એણે મનમાં જ સંઘર્યો, કોઈને કશું કહ્યું નહિ.

આખું કુટુંબ રડી રહ્યું હતું. મૂળશંકર પાષાણની પ્રતિમા જેવો સૂનમૂન ઊભો હતો. વિચારો વેગ કરતા હતા: નક્કી એક દિવસ મૃત્યુ આવી ઊભું રહેશે. એ દુઃખના નિવારણની દવા હું તે ટાણે ક્યાં શોધવા જઈશ ? કોના વિશ્વાસે રહીશ ? મુક્તિનો ઈલાજ મારે ચોક્કસ હાથ કરવો જ જોઈએ. એ મનસૂબો કરતાં કરતાં સંસાર પરથી એનું મન તદ્દન ઊઠી ગયું.

ઓગણીસ વર્ષનો થયો, એટલે ફરી એક વાર મૂળશંકરને મૃત્યુએ દેખા દીધી. આ વખતે મૃત્યુએ એના વહાલા, એના પર અગાધ વહાલ વરસાવતા, ધર્માત્મા અને વિદ્વાન એવા એના કાકાને ઝપટમાં લીધા.

મરતી વેળા કાકાએ એને પાસે બોલાવ્યો. લોકો કાકાની નાડી જોતા હતા. એ પણ પાસે જઈ બેઠો હતો. એની સામે જોતાં જ કાકાની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુની ધારા વહેવા લાગી. એને પણ ખૂબ ખૂબ રડવું આવ્યું, આંખો સૂજી ગઈ. આટલું રડવું તો એને અગાઉ કદી પણ આવેલ નહિ. એ વખતે એને પ્રતીતિ થઈ કે હું પણ નક્કી એક દિવસ કાકાની જેમ જ મરવાનો છું. એ મૃત્યુથી મૂળશંકરે મનમાં ગાંઠ વાળી કે આ સંસારમાં કશો સાર નથી. બાબાપુને તો આ વાત એણે કરી નહિ, પણ બીજા મિત્રોને જણાવ્યું કે પોતાનું દિલ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાવાનું નથી રહ્યું. મિત્રોએ જઈ આ વાત એનાં બા-બાપુને કહી. તેમણે બેઉએ વિચારી લીધું કે આને જલદી પરણાવી દેવો એ જ ઠીક છે.

o

'ભાઈઓ !' એણે મિત્રોને કહ્યું, 'પિતાજીને વીનવો કે મને વીશ વર્ષ પૂરાં થવા દે. પછી હું પરણીશ.'

મિત્રોએ બાપુને કહ્યું. બાપુએ હા પાડી. જોતજોતામાં વીશ વર્ષ પૂરાં થયાં. મૂળશંકરે બાપુને વળી પાછા વીનવ્યા: 'મને કાશી મોકલો. હું વ્યાકરણ, જ્યોતિષ વગેરે વિદ્યા શીખી આવું.'

એથી તો બાપુ સાથે બા પણ વીફર્યાં, 'કાશી-ફાશી ક્યાંય નહિ જવા દઈએ. ભણવું હોય તો અહીં ભણ. આવતી સાલે તો તારા વિવાહ પણ કરવા પડશે, કારણ કે

કન્યાવાળા હવે ઢીલ કરવા માગતા નથી. અને હવે વધુ ભણીને આપણે કરવું છેય શું ! ઘણું ભણ્યો. હવે તો ઘરનાં જરજમીનનો વહીવટ ઉપાડી લે.'

'ના, હું ભણીને આવું તે પછી વિવાહની વાત.'

'ત્યારે તો હવે જઈ રહ્યો ! હમણા જ વિવાહ કરી નાખીએ ' માબાપ વધુ વીફર્યા.

મૂળશંકર ચેત્યો. વધુ હઠ હાનિકારક લાગી એણે વચલો રસ્તો કાઢ્યો· ત્રણ ગાઉ છેટે બાપુની જમીનવાળા ગામડામા એક સારા પંડિત હતા, તેમની પાસે જઈ ભણવુ, ને એકવીસમે વર્ષે લગ્ન કરવા. માબાપે કબૂલ કર્યું.

ભણવા ગયો. એકવીસમું વર્ષ તો આવી ઊભુ. વિવાહની તૈયારીઓ થવા લાગી મૂળશંકરે જોઈ લીધું કે હવે તો મને માબાપ નહિ છોડે, મને બ્રહ્મચારી પણ નહિ રહેવા દે. હવે તો એવુ પગલું ભરવુ રહ્યુ કે જેથી જન્મભરને માટે લગ્નની પંચાતમાંથી બચી જવાય

લગ્નની તૈયારી થઈ ચૂકી. સૌ સમજી બેઠેલાં કે મૂળશંકર ડાહ્યોડમરો થઈ ગયો છે. એના દિલની વેદનાની કોઈને ખબર નહોતી. ઢોલ–શરણાઈઓ વાગતાં હતાં, માંડવો નંખાતો હતો, માળા નાખવાને વાર નહોતી. એવા સંવત ૧૯૦૩ના એક દિવસની સાંજે મૂળશંકર ઘર છોડીને ભાગ્યો.

ગૃહત્યાગ

ચાર ગાઉ પર એક ગામ હતું, ત્યાં એ પહેલો રાતવાસો રહ્યો. બીજે દિવસ ઊગવાને પહોર રાત બાકી હતી ત્યારે ઊઠીને ચાલ્યો. પંદર ગાઉનો પંથ કાપ્યો. પણ પછી તો જાણીતાં ગામો, ઓળખીતાનાં ગામો અને સડકથી દૂર તરીને, રોજ રોજ ચાલતો એ આગળ વધ્યો. ત્રીજા દિવસે રસ્તામાં એણે એક મુસાફર પાસેથી વાત સાંભળી કે ફલાણાનો દીકરો ઘેરથી નાસી ગયો છે, એની શોધમાં ઘોડેસવાર અને પેદલ માણસો આંહીં સુધી આવ્યાં હતાં. સાંભળીને મૂળશંકર મૂઠીઓ વાળી ભાગ્યો.

⊙

બાવાઓનું ટોળું ભગવાં ધરીને ભસ્મનાં તિલકો કરતું બેઠું હતું. વૈરાગ્યના પિપાસુ મૂળશંકરને એણે નજરમાં લીધો. એના હાથમાં હેમની વીંટી દેખી, બીજાં પણ કંઈક આભૂષણો નિહાળ્યાં, પાસે બોલાવ્યો, પૂછ્યું : 'કાં બચ્ચા, ક્યાં જાય છે?'

'યોગી મહાત્માની શોધમાં.' મૂળશંકરે આ ભભૂત-[illegible] સંસારત્યાગીઓ સમજી લીધા અને યાચના કરી : [illegible]મર થવાનો માર્ગ બતાવશો?'

'અરે બચ્ચા! એ માર્ગ કઈ રેઢો પડયો છે! આ કઈ વૈરાગ્યના ઢગ છે! આ સોનુ તો તારી છાતીએથી છૂટતુ નથી! પાસે કાઈ રૂપિયા પણ હશે, ખરુ ના?'

'હા મહારાજ'

'ત્યારે બચ્ચા, પક્કા વૈરાગ્યવાન બનવુ હોય તો આ બધી માયા તજી દેવી પડશે સોનારૂપાનો તને સ્પર્શ છે ત્યા સુધી તો તુ સસારને છોડી રહ્યા'

'શુ કરૂ ?'

'અમને ઉતારી આપ અમે કોઈ ધર્મકાર્યમા વાપરી નાખશુ'

ભોળા મૂળશકરે ભવાટવી કદી દીઠેલ નહિ એનુ મન પીગળ્યુ બાવાઓએ એના અગ ઉપરથી બધી માયા ઉતારી લીધી પછી બાવાઓ એને લાલ આખ બતાવી રસ્તે પડયા

ભટકતો ભગ્કતો ને છુપાતો સસાર ચોર મૂળશકર સાયલા ગામે પહોચ્યો સાભળ્યુ હતુ કે લાલા ભગતની જગ્યામા ઘણા સાધુઓ વસે છે, એ તને ભેખ દેશે, તને અમરત્વનો માર્ગ બતાવશે મૂળશકર એ લોકસતના સ્થાનકમા પહોચ્યો ત્યા એક બ્રહ્મચારી ભેટયા, એણે મૂળશકરને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા આપી અને એનુ નામ શુદ્ધ ચૈતન્ય બ્રહ્મચારી પાડયુ મૂળશકર મટી ગયો, શુદ્ધ ચૈતન્ય બ્રહ્મચારીનો જન્મ થયો ભગવા પહેરી લીધા પણ એને થોડા દિવસે ભાન થયુ કે અમર થવાની વાટ આહીંયે કોઈ બતાવી શકશે નહિ અમરતાની તાલાવેલીના વેગમા શુદ્ધ ચૈતન્ય ઊપડયો,

કોઠ ગાંગડ નામે ધોળકા નજીકના ગામે આવ્યો, ત્યાં એણે સાંભળ્યું કે સિદ્ધપુરમાં કાર્તિકનો મેળો ભરાય છે, ત્યાં કોઈક અમરતાનો માર્ગ અજવાળનાર યોગી ભેટી જશે.

૦

સિદ્ધપુરના મેળામાં ભગવી કંથાઓનો જાણે મહાસાગર ઊમટ્યો છે. ભોળો યુવાન પોતાના ગુરુપદને યોગ્ય એવા કોઈ યોગીરાજને ઢૂંઢી રહ્યો છે. રોજરોજ વીસ વીસ ગાઉની મજલ કાપીને અને અરણ્યો વીંધીને એ આવી પહોંચ્યો છે. અચાનક એના બાવડા ઉપર એક વજ્રપંજો પડ્યો. ઊંચું જુએ ત્યાં પોતાના જ પિતા !

‘ કુલાંગાર ! તેં મારો વંશ લજાવ્યો. ’

—એવાં કંઈ કંઈ વચન-પુષ્પોની વૃષ્ટિ કોપાયેલા પિતાની જીભમાંથી પડવા લાગી. બાળકનું માથું પશ્ચાત્તાપથી નહિ પણ વિનયથી નીચે ઢળી રહ્યું. એની પાંપણો ધરતી ખોતરવા લાગી. આખરે ન સહેવાયું ત્યારે દોડીને એણે પિતાના પગ ઝાલી લીધા, અને છળભર્યો જવાબ દીધો કે, ‘ હવે હું આવું નહિ કરું; ચાલો, હું પાછો આવું.

બાપુએ એના માથે બે ચોકીદારો મૂક્યા; એને એક ક્ષણ પણ રેઢો ન મૂકવા અને રાત્રીભર એના ઉપર પહેરો રાખવા કહી દીધું. શુદ્ધ ચૈતન્ય તે રાત્રીએ ખડા પહેરા નીચે સૂતો.

રાતના ત્રણના ટકોરા થયા. પહેરેગીર બેઠો બેઠો ઝોલે તો. એને ‘ દિશાએ જાઉં છું ’ એમ કહી લોટો લઈને

લપાતો લપાતો ચૈતન્ય નાસી છૂટ્યો અધારી ઘોર રાતે, અરધા ગાઉ પરના એક બગીચામા એક મદિર હતુ તેના શિખર પર એક ઝાડનો આધાર લઈને ચડી ગયો, છુપાઈને બેઠો ચારનો અમલ થયો ત્યારે એના કાન ચમક્યા બગીચાના માળીને કોઈ પૂછતા હતા 'અહી કોઈ છોકરો પેસી ગયો છે?' સાભળતા એને શરીરે કડકડતી ટાઢમા પણ પસીનો વળી ગયો હવે જો ઝલાઈ જઈશ તો બાપુ મારી મારીને લોથ કરી નાખશે! પણ અમરતાની વાટ એના નસીબમા લખાઈ ચૂકી હતી પૂછપરછ કરનારા એના પિતાના પહેરેગીરો ચાલ્યા ગયા આખો દિવસ શુદ્ધ ચૈતન્ય એ મદિરના શિખર ઉપર જ લપાઈ રહ્યો અધારુ ઘેરાયુ ત્યારે એણે ઊતરીને પલાયન કર્યું રાત્રી ઝમઝમ કરતી હતી જનનીની ગોદ એને રાત્રીના અધાર-પાલવમા સાપડી હતી

ત્યાથી અમદાવાદ, અમદાવાદથી વડોદરા, વડોદરાથી ચાણોદ કરનાળીના જગલમા, ત્યાથી ચાણોદ કરનાળીના ઘાટ ઉપર ઠેરઠેર બ્રહ્મચારીઓ અને સન્યાસીઓનો ભેટો, વેદાતની વાતો, પરમહસોનો મેળાપ, અને તેમની સાથે શાસ્ત્રોની ચર્ચા ક્યાઈક ક્યાઈક મહિનાઓ સુધી વાસો, વેદાન્તની પરિભાષાના નવા પ્રકરણોનો અભ્યાસ એમ કરતા કરતા નવો વિચાર ઊઠ્યો આ બ્રહ્મચારી-જીવનમા કોઈ કોઈ વાર હાથે રાધીને ખાવાની કડાકૂટ કરવી પડે છે, અભ્યાસમા વિક્ષેપ પડે છે, કોઈક મને સન્યસ્ત આપે તો જ જાળમાથી છૂટુ. બ્રહ્મચારીની દશામા છુ તે દરમ્યાન જો બાપુના દૂતો પકડી પાડશે ને, તો ઘેર ઘસડી જશે ને મારુ જીવન ધૂળ

મળશે—એ બીક પણ આ સંન્યસ્ત લેવાના વિચાર પાછળ ઘૂરકતી હતી.

પણ એવડા જુવાનને સંન્યસ્ત કોણ આપે ? જેને અરજ ગુજારી તે દંડી સ્વામી ચેલાના લોભી નહોતા. મહારાષ્ટ્રના શૃંગેરી મઠવાળા એ પરમાનંદ સરસ્વતી આખરે આ બાળકની તાલાવેલી તેમ જ યોગ્યતા વિષે ખાતરી પામ્યા અને તેમના હસ્તે ચૈતન્ય બ્રહ્મચારી સંન્યસ્તની દીક્ષા અને દંડ પામ્યો.

શુદ્ધ ચૈતન્ય લુપ્ત બન્યો, દયાનંદ સરસ્વતી નામ સાંપડ્યું. પણ દંડ વળી શા માટે ? દંડની પાછળ તો એટલી બધી ક્રિયા કરવી પડે છે કે મારા અભ્યાસમાં નડતર થાય ! દીક્ષકની સામે જ દયાનંદે દંડ ધરી દીધો અને યોગાભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવ્યું.

ત્યાંથી યોગીઓના સંગમાં અમદાવાદ; ત્યાંથી આબૂરાજ પર્વત પર અર્બુદા દેવીના સ્થાનકમાં યોગીઓનો મેળાપ અને યોગાભ્યાસ; અને ત્યાંથી હરદ્વારના કુંભમેળામાં યોગીઓનો જ્ઞાનસમાગમ કરીને પછી ચંડીપર્વતના જંગલમાં (જેની તળેટીમાં જ અત્યારે કાંગડી ગુરુકુળનું રમ્ય તપોવન છે ત્યાં) ગૌરીકુંડના જળધોધ પર બેસીને એક માસ અઘોર તપ આદર્યું.

ગુરુની શોધમાં

કયાંય મને મહાત્મા મળે ! કોઈ અમરતાનો ભોમીઓ મળે !—એ જ નાદમાં દયાનંદે ઋષિકેશ, ટિહરી, શ્રીનગર અને કેદારઘાટનાં ધામ પગતળે કાઢયાં. એને માંસાહારી પંડિતો મળ્યા, ને પાંચ પ્રકારના ભોક્તા તાંત્રિકો ભેટયા. રુદ્રપ્રયાગ અને અગસ્ત્ય મુનિની સમાધ જોઈ વળ્યા. એનાં ભ્રમણસ્થાનો અપાર હતાં અને એના અનુભવો અવનવા હતા. અરણ્યોનો પાર કરતાં એની ચામડીના ને એનાં વસ્ત્રોના લીરેલીરા થઈ ધજાઓ બની ગઈ. ઊખીમઠમાં એના આત્મબળની નવી કસોટી થઈ.

પાખંડી સાધુઓથી ઊભરાતા એ મઠના મહંતે એને પ્રલોભન આપ્યું કે મારો ચેલો થા, તને મારી ગાદીનો વારસદાર બનાવું: લાખો રૂપિયાની પૂંજીનો તું ધણી બનીશ.

દયાનંદે જવાબ દીધો કે ધનની લાલસા હોત તો તમારા આંહીંના ધનધાન્યથી બહુ મોટી એવી પિતાની સંપત્તિને હું ન છોડી આવત. જે ઉદ્દેશથી મેં ઘરબાર અને માબાપ છોડયાં છે તેના માટે તો હું તમને કશો યત્ન કરતા જોતો નથી; ન તો એ વિષેનું તમારામાં મને જ્ઞાન દેખાય છે.

તો પછી હું આહીં શા સારુ રહું ?'

મહંતે પૂછ્યું, 'એ કયો ઉદ્દેશ ?'

'સાચી યોગવિદ્યા અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ અને એ નહિ મળે ત્યાં સુધી હું દેશબાંધવોની સેવા કરતો રહીશ '

એમ કહીને પોતે પાછા ફરી ગયા

હવે તો હિમાલય પહોંચીને દેહ જ પાડી નાખવો, એવી ઇચ્છા થઈ, પણ સાથેસાથ એ વિચાર આવ્યો કે પહેલાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરીને પછી દેહ છોડવો ગંગાતીર પર આવ્યા પાસે કેટલાક ધાર્મિક પુસ્તકો ઉપરાંત શિવસંધ્યા, હઠપ્રદીપિકા, યોગબીજ, કેશરાણિ સંગીત નામના ગ્રંથો હતા લગભગ આ જ પુસ્તકો એ પ્રવાસમાં વાંચ્યા કરતા એમાંના કેટલાક પુસ્તકોમાં નાડીચક્રનો વિષય હતો, પણ એ ન તો સમજાતા હતા, ન તો એની વિગતો યાદ રહેતી શંકા થઈ કે આમાં બધું સત્ય છે કે નહિ ? પણ એ સંદેહ દૂર કરવાનો અવસર ક્યાંથી મળે ? એ તો શરીરની અંદરની રચનાનાં વર્ણનો હતાં

દૈવયોગે એક દિવસ એમણે નદીમાં એક શબ તણાતું આવતું દીઠું એને સાંભર્યું કે હા, આ પુસ્તકોનું સાચજૂઠ ચકાસવાનો મોકો આવી પહોંચ્યો છે પુસ્તકો હતાં તેને નદી કાંઠે મૂકી, નદીની અંદર જઈ પોતે શબને બહાર ઘસડી લાવ્યા પછી એક ધારદાર ચાકુ વડે એમણે શબને કાપવું શરૂ કર્યું એમાંથી સાચવીને હૃદયનો ભાગ જુદો કાઢ્યો, પછી પુસ્તક ખોલ્યું, અને એમાં જે હૃદયના અંગોનાં વર્ણનો

હતાં તેની સાથે આ પ્રત્યક્ષ માનવ-હૃદયના વિભાગોની મેળવણી કરી. એ જ રીતે માથું છેદીને તેની રચના મેળવી જોઈ. ડોકનો ભાગ પણ કાપીને ઉખેળી જોયો. ખાતરી થઈ કે પુસ્તકમાં લખેલી એક પણ હકીકત આ સાચા માનવ-દેહની રચના સાથે મળતી નથી. ત્યાં ને ત્યાં પુસ્તકના ટુકડા કર્યા. ને એ ટુકડા શબની સાથે જ નદીના પ્રવાહમાં પધરાવી દીધા. અને એ જ વખતે ધીરે ધીરે એની બુદ્ધિમાં એવો સાર નીકળ્યો કે વેદો, ઉપનિષદો, પાતંજલ અને સાંખ્યશાસ્ત્ર, એ સિવાયનાં વિજ્ઞાન અને યોગવિદ્યા પર લખેલાં તમામ પુસ્તકો જૂઠાં અને અશુદ્ધ છે.

અલકનંદા નદીનાં બરફમય થીજેલાં જળમાં અને ચોપાસની દુર્ગમ ગિરિમાળામાં સદ્દગુરુની શોધ માટે અને સાહસના તોરને સંતોષવા માટે દયાનંદ મૃત્યુની સાથે ભયંકર રમત કરી આવ્યા. વિંધ્યાચલમાં ઘૂમ્યા ત્યારે એની ઉમ્મર ત્રીશ વર્ષની હતી. બત્રીસમા વર્ષે દુર્ગાકુંડના મંદિર પર ચંડાલગઢમાં પહોંચ્યા. ત્યાંથી અન્ન ખાવું છોડી દઈ શુદ્ધ દૂધાધારી બન્યા.

દિવસ ને રાત યોગવિદ્યાનઃ અભ્યાસ સિવાય કોઈ ધૂન નહોતી. પણ દુર્ભાગ્યે ત્યાંથી તેમને એક બૂરી લત પડી—ભાંગ પીવાની. ભાંગના નશામાં અનેક વાર પોતે બેહોશ પડ્યા રહેતા. એક વાર બાજુના ગામ જતાં એક જૂનો સાથી ભેટ્યો. ગામની બીજી બાજુ શિવાલય હતું. ત્યાં જઈ ને ભાંગ ટટકાવી. એના કેફની અચેતન સ્થિતિમાં રાત્રીએ

પડ્યા પડ્યા એણે સ્વપ્નમા શિવ–પાર્વતી દીઠા બેઉ વચ્ચે વાતો થતી સાભળી વાતોનો વિષય દયાનદ પોતે હતા. પાર્વતીજી મહાદેવને કહેતા હતા કે, ' આ દયાનદ સરસ્વતીનું લગ્ન થઈ જાય તો જ ઉત્તમ વાત છે '

સ્વપ્ન જોતા જોતા દયાનદ જાગી ગયા અને સ્વપ્ન પર વિચાર કરવા લાગ્યા નક્કી આ શિવ–પાર્વતી વચ્ચેના વાર્તાલાપનો ઝોક પોતાની ભાગ પીવાની લત પ્રત્યે હતો, એમ લાગતા પોતાને અત્યત દુખ અને લજ્જા ઉપજ્યા

એ વખતે અનરાધાર વરસાદ વરસી રહ્યો હતો પોતે ઊઠીને મદિરની જાળીવાળી પરસાળમા ગયા ત્યા મહાદેવના પોઠિયાની એક જબરી મૂર્તિ હતી વસ્ત્રો અને પુસ્તકો એ પોઠિયાની પીઠ પર મૂકીને પોતે એની પાછળ બેસી વિચારમા પડી ગયા

એકાએક એ પોઠિયાની મૂર્તિની અદરના પોલાણમા એને કોઈ માનવી બેઠેલુ લાગ્યુ પોતે એના તરફ હાથ લબાવતા તો લપાયેલો માણસ ભયભીત બન્યો, છલાગ મારીને નીચે કૂદ્યો, કૂદતોકને ગામ તરફ ભાગ્યો

એના ગયા પછી દયાનદ પોતે જ એ પોઠિયાની પોલાણમા પેસી ગયા અને રાત્રીભર ત્યા જ સૂતા પ્રભાતે એક બુઢ્ઢી ત્યા આવી, એણે તો દયાનદ અદર બેઠેલા હતા તે સ્થિતિમા જ પોઠિયાની પૂજા કરી પછી થોડી વારે બુઢ્ઢી ગોળ અને દહીં લઈને આવી, અને દયાનદને જ ભ્રાતિથી સાક્ષાત દેવ સમજી લઈ એની પૂજા કરીને કહ્યુ, ' લો નદી

દેવ ! આમાંથી થોડું આરોગો.'

દયાનંદને તો પેટમાં ભૂખની આગ બળતી હતી, એટલે એમણે દેવ બનવાનું જ પસંદ કરી એ બધું જ ઓહીઆં કરી લીધું. દહીં ખાટું તો લાગ્યુ પણ ભાંગનો નશો ઉતારવાની એ અકસીર ઔષધિ હાથ લાગી ગઈ. નશો ઊતરી ગયો અને દેહને ભારે આરામ વળ્યો. એ હિસાબે પોઠિયા–દેવનો પાઠ ભજવવો ફળ્યો!

⊙

સંવત ૧૯૧૪ અને ચૈત્ર મહિનો ચાલતો હતો. દયાનંદના વજ્રમાંથી ઘડયા હોય તેવા તેજસ્વી બ્રહ્મચારી દેહને તે વખતે તેત્રીસમું વર્ષ ચાલતું હતું. એને ધૂન ઊપડી કે નદીમાતા નર્મદાજી જ્યાંથી નીકળ્યાં છે તે પર્વત, તે મૂળ સ્રોતનું સ્થાન તો જોયે જ છૂટકો ! કોઈને માર્ગ પણ પૂછ્યા વગર ચાલવા લાગ્યા અને ચોમેર ઘનઘોર વનઘટાથી ઘેરાયેલા એક ઉજ્જડ સ્થાન પર પહોંચ્યા. ક્યાંક ક્યાંક બબ્બે ઝૂપડીઓનાં જોડલાં ઊભાં હતાં. તેમાંથી એકમાં જઈ પોતે દૂધ પીધું, આગળ વધ્યા અને એવે સ્થાને આવ્યા કે જ્યાંથી રસ્તો જ બંધ થતો હતો. એકાદ જંગલી કેડી પકડી લઈને નિર્જન વનમાં પ્રવેશ કરતાં વાર તો એ ઊંચા ઊંચા ઘાસમાંથી એક જબરદસ્ત કાળું રીંછ નીકળીને સામે આવ્યુ, જોરદાર અવાજે છીંકયું, પોતાના બે પાછલા પગ પર ખડું થઈ ગયુ, અને દયાનંદને ખાઈ જવા એણે મોં ફાડયું.

થોડી ક્ષણો તો દયાનંદ દિગ્મૂઢ બનીને હેબતાઈ રહ્યા,

પછી ધીરે ધીરે એણે પોતાના હાથમાંનો સોટો ઉઠાવ્યો. એ દેખતાં જ રીંછ ભય પામીને પાછલે પગે જ પલાયન કરી ગયું.

રીંછની છીક અને ગર્જના એટલી જોરાવર હતી કે બાજુનાં ગામડાંવાળા માણસો એ સાંભળી શિકારી કૂતરા સાથે એમની રક્ષા કરવા દોડી આવ્યા. એમણે સ્વામીજીને સમજાવ્યું કે આ જંગલમાં ડગલું પણ આગળ વધશો તો જાન ગુમાવશો, હિંસક વનપશુઓનો પાર નથી. દયાનંદે એમને જવાબ દીધો કે મારા અમંગળનો જરીકે ભય ન રાખજો, હું ક્ષેમકુશળ છું અને મારા તકદીરમાં પણ બધું મંગળ મંગળ જ લખ્યું છે.

કારણ કે એને તો ગમે તેમ કરીને નર્મદાજીનું મૂળ જોવું હતું!

લોકોએ જ્યારે જોયું કે આ માણસ પર કશી ડરામણીની અસર નથી થતી, ત્યાર પછી તેઓ એને એક મોટી ડાંગ દઈને પાછા ગયા. એ ડાંગ પણ દયાનંદે તુરત ફગાવી દીધી.

તે દિવસે, રાત્રીનો અંધારપછેડો ચોમેર ન ઢંકાઈ ચૂક્યો ત્યાં સુધી એણે ચાલ્યા કર્યું. માનવી નામે ત્યાં કોઈ નજરે ન પડ્યું. ન કોઈ ઝૂંપડી દૃષ્ટિગોચર થઈ. માર્ગમાં હાથીઓએ જડમૂળથી ઊખેડી નાખેલાં ઝાડનાં થડ આડાં પડયાં હતાં. તે પછીના એક વિશાળ વનમાં તો કાંટાળાં વૃક્ષોની એટલી ઘાટી ઝાડી હતી કે પગે તો ચાલવું જ

અશકય હતુ દયાનદે સર્પની જેમ પેટે ચાલીને એ અટવી પાર કરી, એના વસ્ત્રો અને ચામડી બેઉના લીરેલીરા બની ગયા પોતે પાર નીકળ્યા ત્યારે અધમૂઆ થઈ ગયેલા અધાર છવાઈ ગયો હતો તિમિર સિવાય કોઈ પદાર્થ જ નહોતો દેખાતો રસ્તા રૂધાયેલા હતા આખો દેખતી નહોતી, પણ નર્મદાજીનુ આદિઝરણુ બોલાવી રહ્યુ હતુ ચાલ્યો આવ, ચાલ્યો આવ ! નિશ્ચય અતુટ હતો અને શ્રદ્ધા તો નિશ્ચલ હતી કે માર્ગ નીકળી જ આવવાનો

ધીરે ધીરે એ ભયાનક પહાડગાળાઓ વચ્ચે એણે વસ્તીના ચિહ્ન જોયા થોડી ઝૂપડીઓ દેખાઈ એને ફરતા છાણના મોટા ગજ હતા નજીકમા એક નિર્મળ નદી–ઝરણુ ચાલ્યુ જતુ હતું તેને કાઠે સખ્યાબધ બકરીઓ ચરતી હતી ઝૂપડીઓની ચીરાડો અને બાકોરામાથી ટમટમતા દીવાનો પ્રકાશ મુસાફરને સ્વાગત દેતો હતો

પોતે ત્યા એક વિશાળ ઝાડ નીચે રાત ગાળી પ્રભાતે ઊઠીને જખમી હાથપગ ધોઈ સધ્યાપ્રાર્થનામા બેઠા હતા ત્યા જ જગલી પશુઓની ત્રાડ કાને પડી થોડી વારે સ્ત્રી પુરુષો ને બાળકોનુ એક ટોળુ અને તેમની પાછળ બકરીઓનુ વૃદ આવતુ દીઠુ અનુમાન થયુ કે તેઓ આહી રાતે કઈક ધાર્મિક તહેવારની ક્રિયાઓ કરવા આવ્યા હશે

તેઓ સધ્યાપૂજા કરતા આ અજાણ્યા માનવીની ચોપાસ આવી બેસી ગયા પછી મુખીએ પૂછ્યુ, ‘કયાથી આવો છો?’

દયાનદે કહ્યુ, ‘કાશીથી આવુ છુ ને નર્મદા નદીના

મૂળની શોધમાં નીકળ્યો છું.'

સાધુને એનું નિત્યકર્મ કરતો છોડીને એ લોકો ચાલ્યા ગયાં. થોડી વારે પાછાં આવ્યા, અને મુખીએ વિનતિ કરી કે ઝૂંપડીઓમાં પધારો.

દયાનંદે એ નિમંત્રણના જવાબમાં ના પાડી, કારણ? કારણ કે પોતાને ખબર પડી ગઈ હતી કે આ તો મૂર્તિ-પૂજક લોકો છે!

એટલે પછી એ મુખીએ પોતાના બે સાથીઓને દયાનંદની રક્ષા કરવા ત્યાં આખી રાત જાગતા મૂક્યા. ભોજનનું પૂછ્યું. સ્વામીએ કહ્યું કે હું તો દૂધભર રહું છું, એટલે મુખી એમની તુંબી (કમંડલ) માગી લઈ, છલો-છલ દૂધ ભરી લાવ્યો. તેમાંથી દૂધ પીને દયાનંદ પોઢી ગયા. વળતા સૂર્યોદય સુધી સૂતા. સંધ્યાદિકથી પરવારી પાછા ઊપડ્યા.

એમ નર્મદાજીના તીર પર ત્રણ વર્ષો સુધી ફરતા, મહાત્માઓનો સત્સંગ કરતા, નર્મદાના મૂળ સુધી જઈ આવીને પછી વધુ વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે પોતે મથુરા આવ્યા અને સંવત ૧૯૧૭ના કાર્તિક સુદ બીજને દિવસે મથુરા નગરના રેલવે સ્ટેશનથી વિશ્રામઘાટ જતા રાજમાર્ગની એક મેડી પર ચડી બારણું ખખડાવ્યું.

બાળકે તીર્થો ફરી, સદ્‌ગુરુઓને શોધી શોધી, છાતીનાં કપાટોમાં ઊઘડેલી પ્રજ્ઞાચક્ષુઓની અદ્‌ભુત શક્તિથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી અને એકાશી વર્ષની વયે ઘણુંખરું દૂધ પર જ રહેતાં રહેતાં એમણે એકએ દેશી રાજાઓની મદદથી પાઠશાળા ચાલુ કરી હતી. વેદવ્યાકરણ ઇત્યાદિ વિદ્યામાં વિરજાનંદનો જોટો નહોતો.

વિનીત ભાવથી સામે બેસી ગયેલા દયાનંદને થોડાક જ પ્રશ્નોમાં ચકાસી લઈને પછી કહ્યું : 'દયાનંદજી ! આજ સુધી તમે જે કાંઈ અભ્યાસ કર્યો છે તે તો અનાર્ષ (ઋષિઓના નહિ રચેલા) ગ્રંથો છે. એને જઈ જમનામાં પધરાવી દો. સાચા ગ્રંથો તો ઋષિકૃત છે. જૂની શૈલીને ભેજામાંથી તદ્દન ભૂંસી નાખો.'

'કબૂલ છે મહારાજ.' કહી પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વામી દયાનંદે એ શરતનો સ્વીકાર કરી લીધો.

'પણ જુઓ,' દંડી વિરજાનંદજીએ ફરી કહ્યું, 'હું સંન્યાસીઓને નથી ભણાવતો. એનું કારણ એ છે કે તેમના જમવા કરવાની કંઈ જોગવાઈ નથી હોતી. માટે ભણવા બેસતાં પહેલાં ભોજનની તજવીજ કરી લેવી પડશે.'

'મહારાજ, આપ સુખેથી ભણાવવું શરૂ કરી દો,' સ્વામી દયાનંદે ખાતરી આપી, 'હું થોડા જ દિવસોમાં એ વ્યવસ્થા કરી લઈશ.'

અભ્યાસના પ્રારંભસમયે એક ત્રીજી શરત માલૂમ પડી ! 'દયાનંદ !' ગુરુએ આજ્ઞા કરી, 'આ ભટ્ટોજી દીક્ષિ-

તના નામ પર જુતાં લગાવ '

દયાનંદ ચકિત થયા. એને ગુરુએ સ્પષ્ટ કર્યું : ' સિદ્ધાંતકૌમુદી (એ નામનો વ્યાકરણગ્રંથ)નું એણે કરેલું સંપાદન રદ્દી છે. હું એ સહન કરી શકતો નથી. લગાવ એ દુષ્ટના નામ પર જુતાં. '

નવા ચેલાને ખબર પડી કે સિદ્ધાંતકૌમુદીના સંપાદક ભટ્ટોજી દીક્ષિત પ્રત્યે સન્માનનો છાંટો પણ વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં ન રહી જાય તે માટે પોતે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પાસે આમ ખાસડા મરાવતા હતા અને દયાનંદને પણ એમ કર્યા પછી જ વિદ્યાભ્યાસનો પ્રારંભ કરાવવામાં આવ્યો. દંડીજીના કહેવાથી ગામમાં રૂપિયા ૩૧નો ફાળો થયો ને તેનું દયાનંદજી માટે એક મહાભાષ્ય મંગાવવામાં આવ્યું.

ઉત્તર ભારતવર્ષ પર કારમા દુષ્કાળનો સપાટો તે કાળે ચાલી રહ્યો હતો. મથુરા નગર પણ તેમાંથી મુક્ત નહોતું. દયાનંદજીના આવ્યા પછી છ મહિના સુધી એ દુષ્કાળ ચાલુ રહ્યો. ઘણા મહિના માત્ર ચણા ચાવીને તેમને નિર્વાહ ચલાવવો પડ્યો. પછી બીજી તજવીજ થઈ ગઈ. ખાવાનું દેનારો એક ભક્ત મળી ગયો. દૂધ પીવાના માસિક બે રૂપિયા દેનારો બીજો એક પથ્થરવાળો હતો, અને રાતે અભ્યાસ કરવાને દીવા માટે દિવેલની માસિક પાવલી એક ત્રીજા જણે બાંધી દીધી.

રોજ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠીને બહોળા પાણીથી સ્નાન કરનારા ગુરુને માટે દયાનંદજી એથીયે વહેલા જાગી છેક

યમુનાજીમાંથી ઘડા ખેંચી લાવી ગુરુને ધરવ થાય તેટલું જળ જમા કરતા. સાયંકાળના ગુરુ-સ્નાન માટે ફરી પાછા ઘડા ખેંચતા. પીવામાં પણ ગુરુને યમુનાજીનું પાણી જોઈતું તે સ્વામીજી નદીની અંદર પ્રવેશ કરી સ્વચ્છ પ્રવાહમાંથી ભરી લાવતા. કોઈ પણ ઋતુ કઋતુમાં, શરીરની કોઈ પણ સ્થિતિમાં, અંધારિયા કે અજવાળિયામાં, વર્ષાનાં અનરાધાર જળમાં, કીચડમાં કે શરદીમાં, આ પંદર વીસ પાણીના ઘડા ખેંચવાની રોજિંદી ગુરુસેવામાં ઘડિયાળના કાંટા જેટલો પણ ફરક પડચો નહોતો.

સ્મરણશક્તિ તેજસ્વી હતી. ગુરુમુખેથી એકાદ બે વાર બોલાતો પાઠ પણ હૈયે ચોંટી જાય. એ શક્તિને કારણ ગુરુજી એના પર પ્રસન્ન પણ બહુ હતા. તેમાં એક વાર એક પાઠ ઘણો અઘરો આવ્યો. ભણીને ઘેર જતાં સ્વામીજીને એ યાદ ન આવ્યો. પહેલી જ વાર બનેલી આ સ્થિતિથી સ્વામીજીને ખેદ થયો. છેવટે ગુરુની પાસે જઈ એ વિસરાયેલો પાઠ ફરી પૂછચો.

છેડાઈ જઈને ગુરુજીએ કહી દીધું: 'જા, યાદ કરીને આવજે. આંહીં કંઈ એકનો એક પાઠ ફરી ફરી આરડવા નથી બેઠા!'

બેત્રણ દિવસ બાદ આવીને સ્વામી રંક શબ્દે કરગર્યા, 'મહારાજ, બહુ મહેનત કરી પણ યાદ ચડતું નથી.'

ખિજાઈને વિરજાનંદે કહ્યું: 'એક વાર કહી દીધું છે કે અગાઉનો પાઠ નહિ સંભળાવે ત્યાં સુધી તારો અભ્યાસ

હું આગળ નહિ ચલાવું. હવે કહી દઉં છું, કે જો એ પાઠ યાદ ન ચડે તો જમનાજીમાં ડૂબી મરજે પણ મારી પાસે ન આવતો.'

ગુરુનો ચરણસ્પર્શ લઈને ચાલ્યા ગયેલા દયાનંદજીએ સાથે જ વિશ્રામઘાટ પર બેસીને નિશ્ચય કર્યો કે સાંજ સુધી જો એ પાઠ યાદ ન ચડે તો યમુનામાં જ પડીશ, ભલે મને જળચરો જમી જતાં!

બેસી રહ્યા, સ્મરણશક્તિને એકાગ્ર કરી. કેટલો કાળ વીત્યો તેનું ભાન ભુલાતું ગયું, જાણે સુષુપ્તિમાં પડયા, જાણે કોઈ સ્વપ્નાવસ્થા આવી, ને એમાં કોઈક આવીને એને આખો જ વિસરાયેલો પાઠ ફરી સંભળાવી રહ્યું છે!........ ભાનમાં આવીને સ્વામી દોડયા ગુરુજી પાસે, અને કડકડાટ આખો પાઠ સંભળાવી દીધો.

ગુરુની આંખોમાંથી દડદડ હર્ષાશ્રુ નીકળી પડયાં. શિષ્યનું ધૈર્ય એને અદ્‌ભુત લાગ્યું. ખૂબ ખૂબ આશીર્વાદ આપ્યા.

'ત્રણ દિવસ સુધી કયાં મરી રહ્યો હતો!' એક દિવસ શિષ્યને છેક ચોથે દિવસે આવેલો દેખીને ગુરુએ ત્રાડ મારી પૂછ્યું અને સ્વામીજીએ નિસ્તેજ ચહેરે પોતાના પ્રાયશ્ચિત્તની કથા કહી સંભળાવી:

'ત્રણ દિવસ પર યમુનાતીરે બેસી ધ્યાન કરતો હતો. એકાએક મને કાંઈક ભીનો સ્પર્શ થતાં મારી આંખ ઊઘડી ગઈ. મેં મારા પગ પર શિર ઢાળીને પડેલી એક સ્ત્રીને

જોઈ. મેં ચમકીને પૂછ્યું કે માઈ! માઈ! તું આ શું કરે છે? એણે કહ્યું કે પરમહંસજી! પાય લાગું છું. એ બાપડી કેવળ ભક્તિભાવે જ પ્રેરાયેલી લાગી, પણ મારાથી સ્ત્રીસ્પર્શ થઈ ગયો તે ન સહેવાયું. મેં ગોવર્ધન પર્વત તરફ જઈ એક ભાંગેલા મંદિરમાં ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત ચિંતનમાં વિતાવ્યાં. બીજે હું ક્યાંય નથી ગયો.'

ગુરુએ આ સાંભળી શાબાશી દીધી.

દયાનંદ સ્વામી તો પછવાડે આપની નકલ કરે છે વગેરે ભંભેરણી ગુરુજીને કાને એક શિષ્યે કરી. વિરજાનંદજીએ ક્રોધાવેશમાં આવીને દયાનંદને એક લાકડી ઠઠાડી. દયાનંદજીના હાથ ઉપર ફૂટ થઈ. લોહી વહેવા લાગ્યું. પરંતુ સત્યનો શોધક એટલેથી કેમ છેડાય? બે હાથ જોડીને સુકોમળ અવાજે એ બોલ્યા, 'મહારાજ! મારું શરીર કઠોર છે એટલે મને મારતાં તો ઊલટો આપનો સુંવાળો હાથ સમસમી ગયો હશે. મને આપ ન મારો, કેમકે આપને ઈજા થાય છે.'

એ લાકડીના પ્રહારનો ડાઘ, દયાનંદજીના હાથ ઉપર જીવનભર રહ્યો હતો અને જ્યારે જ્યારે પોતાની દૃષ્ટિ ત્યાં પડતી ત્યારે ત્યારે પોતાના ગુરુજીના ઉપકારોની સ્મૃતિઓથી એમનું અંતર ગદ્‌ગદિત થઈ જતું હતું.

○

ફડાક........લાકડીનો એક ફડાકો બોલ્યો.

એ લાકડી ગુરુ વિરજાનંદની હતી. અને એ પ્રહાર

ગુરુએ શિષ્ય દયાનંદ પર કર્યો હતો. શિષ્ય એમની પાસે કંઈક ભણતા હતા. કશીક ભૂલચૂક થઈ હશે. ગુરુનો રોષ છૂભ અને લાકડી દ્વારા શિષ્ય પર ઠલવાયો.

પ્રહાર પડયા પછી પણ શિષ્ય તો એની એ જ સમતાથી પાઠમાં જ મગ્ન રહ્યા, પણ એ ન સહેવાયું નયનસુખથી.

નયનસુખ પણ એક નિશાળીઓ હતો. સ્વામીજીને એ અતિ પ્રિય હતો. બેઠો બેઠો એ રોજ વિદ્યાર્થીઓ જે ભણતા તે સાંભળતો સાંભળતો જ કંઠે કરી લેતો. ગુરુનો એ વહાલો હતો. આ લાકડી ગુરુએ મારી ત્યારે નયનસુખ ત્યાં બેઠો હતો. એણે હાથ જોડીને ગુરુને કહ્યું : 'મહારાજ! આ દયાનંદ એ કોઈ અમારા જેવા સંસારી શિષ્ય નથી, સંન્યાસી છે. એને આપનાથી ન અપશબ્દ કહેવાય કે ન મરાય.'

'સાચું છે ભાઈ!' સદ્યક્રોધી ગુરુ પોતાનો દોષ દેખાતાં જ બોલ્યા, 'હવે હું એને આદરપૂર્વક ભણાવીશ.'

પાઠ પૂરા થયે બધા શિષ્યો બહાર નીકળ્યા ત્યારે પોતાના પ્રેમબંધુ નયનસુખને સ્વામી દયાનંદજીએ ઠપકો દીધો: 'મારે ખાતર તમે ગુરુજીને કેમ ઠપકો આપ્યો? એમને કંઈ મારા પર દ્વેષ નથી. કુંભાર જેમ માટીના લોંદાને ટીપી ટીપી સુંદર ઘાટ ઘડે છે તેમ ગુરુજી પણ મારું કલ્યાણ કરવાને માટે જ મને મારે છે.'

૦

'મહારાજ! કોઈ પણ રીતે મને દંડીજીનાં દર્શન કરાવો.' એમ કરગરતા એક પંજાબી ભાઈ સ્વામી દયાનંદ

પાસે આવ્યા. એ વિરજાનંદજીના કોઈ સગા હતા.

પણ દંડી વિરજાનંદજીની આજ્ઞા હતી કે વિદ્યાર્થી સિવાય કોઈએ મારા નિવાસ પર ન આવવું.

પણ આ સબંધી બહુ દૂરથી આવેલો હતો, તલસતો હતો, દયાનંદજીને ગળે પડ્યો, એણે સ્વામીજીના પગ પકડી લીધા, કહ્યું કે, 'હું એમને બોલાવીશ નહિ, ચુપચાપ દર્શન કરી પાછો ફરી જઈશ.'

સ્વામીજી એને ગુરુની સમક્ષ લઈ ગયા, ગુરુને ચુપચાપ પ્રણામ કરાવી એને ઇસારતથી પાછો વાળ્યો. પણ એક માણસ દેખી ગયો. એણે ગુરુજીને વાત કરી કે દયાનંદ કોઈક બહારવાળાને અહીં લાવેલા.

અંધ ગુરુનો પિત્તો દયાનંદજી પર ફાટી ગયો: 'શું તું મને આંધળો સમજીને આવું કરી રહ્યો છે! ચાલ્યો જા અહીંથી. તારે માટે આ દરવાજા બંધ થાય છે.'

ગુરુનો ચરણસ્પર્શ લઈ સ્વામીજીએ ઘણી ઘણી ક્ષમા માગી, પણ નિરર્થક હતું. ચાલ્યા જવું પડ્યું. પછી ઘણે દિવસે નયનસુખજીએ ગુરુને વિનવીને એ મનાઈ પાછી ખેંચાવી અને પવનથી હલેલા પુષ્પ પરથી ઊડેલો ભમરો જેમ પાછો આવીને બેસી જાય તે જ ભાવે દયાનંદ પાછા ગુરુસેવામાં હાજર થયા.

ફરી એક વાર એ દ્વાર બંધ થયાં. વાત એમ હતી કે ગુરુના ખંડમાં કચરો દેખી ત્યાં સ્વામીજી ઝાડુ લગાવી એ કચરો એકઠો કરી એને ઉપાડવા કંઈક વસ્તુ શોધવા ગયા. ગુરુજીનું અચાનક ત્યાં આવવું થતાં એમનો પગ એ કચ-

રામાં પડયો. મિજાજ ફાટી ગયો. દયાનંદજીને દરિદ્રી, નિરુદ્યમી કહી પોતાનું દ્વાર બંધ કરી દીધુ.

સ્વામીજીનો અભ્યાસ પૂરો થવાને એ વખતે થોડા જ સમય બાકી હતો. એમણે આવીને ક્ષમા માગી. દૂધના ઉફાળા સમા ગુરુ-રોષ પર પાણીની ધાર પડી ગઈ.

આવા ક્રોધાવેશી છતાં ગુરુ શિષ્યવત્સલ હતા. દયાનંદ પર તો એ મુગ્ધ હતા. કહેતા કે મારો ખરો શિષ્ય તો એ એક જ છે. એ જ મારી વિદ્યાને શોભાવશે. શિષ્ય સાથે શાસ્ત્રવાદ કરતા કરતા કોઈ કોઈ વાર તો એ કહેતા કે, 'દયાનંદ! તારી સાથે તે કોઈ શું વાદ કરવાનો હતો! તું તો કાળજીહ્વ છો. તમામ કુમતોના ખંડન માટે તારી જીભ કાળ જેવી બલવાન છે. દયાનંદ, મેં ઘણા શિષ્યોને ભણાવ્યા, પણ જે સ્વાદ તને ભણાવવામાં આવે છે તે બીજા કોઈને ભણાવવામાં નથી આવતો.'

એકાંતના અનેક અવસરોએ ગુરુશિષ્ય વચ્ચે રહસ્ય-ગોષ્ઠિ ચાલતી ને ગૂઢ તત્ત્વોની ચર્ચા થતી. ગુરુ-હૃદયમાં જીવનભર સંઘરાયેલાં અનેક જ્ઞાન-રત્નો એક એક કરીને દયાનંદને સોંપાઈ ગયાં.

અઢી વર્ષે વિદ્યાપન પૂરું થયું. વિદાયનો દિન આવી પહોંચ્યો. કઈ ગુરુદક્ષિણા લઈને ગુરુ પાસે જવું? સંન્યાસીની પાસે શું હોય? યાદ આવ્યું, ગુરુજીને લવંગ વહાલાં છે. લવંગ લઈ જઈ, ગુરુ-ચરણે મૂકી બોલ્યા કે, 'મહારાજ! મારું રોમરોમ આપને ધન્યવાદ દે છે. હું રંક બીજી તો શી ભેટ ધરું! આ લવંગની ચપટી સ્વીકારો.'

પગમાં પડેલા શિષ્યના શિર પર હાથ ફેરવતા ફેરવતા, સંતાન–સ્નેહનો જીવનભરમાં પહેલી જ વાર ઉમળકો અનુભવતા ગુરુએ કહ્યુ, ' વત્સ! તારું તો હું મંગળ જ ઈચ્છું છું. ઈશ્વર તારી વિદ્યાને સફળ કરે, પણ તારી પાસે ગુરુ–દક્ષિણા લેખે તો હું એક એવી વસ્તુ માગું છુ કે જે કોઈની પાસે નથી, તારી જ પાસે છે.'

'આજ્ઞા કરો.'

'જીવનભર પાલન કરીશ?'

'જીવનભર.'

ગુરુનો કંઠ ગદ્‌ગદ બન્યો. શિષ્યસ્નેહની સરવાણીઓ પ્રબલ વેગે રગેરગમાં વહેવા લાગી, અને પોતે બોલ્યા:

'વત્સ ! ભારતવર્ષમાં અનેક દુઃખોથી પ્રજા પીડાઈ રહી છે જા એનો ઉદ્ધાર કરજે! મતમતાંતરોને પરિણામે જે કુચાલો પ્રવર્તી રહેલ છે તેનું નિવારણ કરજે! આર્ય જનતાની બગડેલી દશાને સુધારજે. હે પ્રિય પુત્ર! ગુરુદક્ષિણામાં આ જ વસ્તુ મને આપ. બીજા કોઈ સંસારી પદાર્થ પ્રત્યે મને પ્રીતિ નથી'

'આપ જોશો, કે શિષ્ય ગુરુ–આજ્ઞાનું પાલન કરી દેખાડશે, મહારાજ!'

'બસ ત્યારે, જાઓ દયાનંદ! ઈશ્વર તમારા મનોરથ સફળ કરે. વિદાયવેળાની છેલ્લી ગાંઠ તને આ વળાવું છું, કે મનુષ્યકૃત ગ્રંથોમાં પરમાત્મા તેમ જ ઋષિમુનિઓનાં વિકૃત ચિત્રો છે. આર્ષગ્રંથોમાં તેનાં યથાર્થ વર્ણન છે. એ બે વચ્ચેનો ભેદ પરખીને આગળ ચાલજે. એ કસોટીને કદી વિસારીશ નહિ.'

પહેલું પગલું [1]

સંવત્ ૧૯૨૦ના વૈશાખ માસથી—આશરે ૩૬ ૩૭ વર્ષની વયે—સ્વામી દયાનંદના કર્મયોગી જીવનની શરૂઆત થઈ. આર્યશાસ્ત્રોના સાચા પાઠ અને સાચા અર્થો જનતાને સમજાવવા, તે સમજાવવા માટે જાહેર વ્યાખ્યાનો કરવાં, પંડિતો અને શાસ્ત્રજ્ઞો સાથે વાદમાં ઊતરવું અને એ રીતે પ્રજાને ઘોર અવિદ્યામાંથી ઉપર ઊંચકવી, એ પોતાનું મુખ્ય કાર્ય બન્યું. એ માટે પોતે ભારતવર્ષનો પ્રવાસ આદર્યો.

પહેલો જ ગ્રંથ તેમણે ગીતાનો પસંદ કર્યો. ગીતા પર વ્યાખ્યાનો દેવા લાગ્યા અને ભાગવતનું ખંડન માંડયું. સાથોસાથ મૂર્તિપૂજાના પાખંડ પર પ્રબળ કુહાડા લગાવતા ચાલ્યા. પ્રથમ આગ્રા, પછી ધોલપુર, ગ્વાલિયર, કરોલી, જયપુર, પુષ્કર, જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં એમણે ગીતાનાં જે રહસ્યો બતાવ્યાં તે રસીલાં ને સારગર્ભિત બની ગયાં. શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવનારા પંડિતોને એમણે ચુપ કરવા માંડયા. પણ એ પ્રભાવ એકલી એમની વાદવિદ્યાનો કે તર્કશક્તિનો હતો ? નહિ, એના તપસ્વી જીવનનો, એના સંતોષ, ક્ષમા, શાંતિ અને સરલતાનો જ એ પ્રભાવ હતો, તેમ જ પોતાના શ્રોતા-

સમૂહમાં હાજર થનાર મોટા રાવ-રાજાઓ કે કાળા-ગોરા સરકારી હાકેમોની શેહમાં ન અંજાવાની અને મોઢામોઢ સત્ય કહી દેવાની તેજસ્વિતાનો એ પ્રભાવ હતો.

ચાર વર્ષની અવિશ્રાંત ઘૂમાઘૂમ પછી સંવત ૧૯૨૪-માં એમણે પોતાની સામે એક મોટો સુઅવસર નિહાળ્યો. એ હતો હરદ્વારના કુંભમેળાનો પ્રસંગ. કુંભ સંક્રાંતિના એ મહાપર્વ પૂર્વે એક માસ પર ફાગણ સુદ ૭ના રોજ પોતે હરદ્વાર પહોંચ્યા. આશા હતી કે લાખો સાધુસંતો, જપી-તપી, તેમજ ચારે વર્ણનાં સંસારી ભારતવાસીઓના એ મહા-મિલનમાં પોતે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરશે, અને જો એ હજારો સાધુઓના અખાડા જાગૃત બની જશે તો આર્ય–સંતાનોના શિર પરથી દુઃખદારિદ્રયનાં દિનો આથમી જશે.

પરંતુ એમના ત્યાંનાં વ્યાખ્યાનો અને શાસ્ત્રાર્થોના ધુંવાંધાર સત્રને અંતે એમણે નિશ્વાસ નાખ્યો. એકે સાધુ-સંન્યાસી એમને સહાય દેનારો સાંપડયો નહિ. સાધુઓના વેશ હતા, નામ હતાં, આકૃતિઓ હતી, રંગ પણ હતા, પણ નહોતો એક આત્મા. તે સમયે સ્વામીજીને ખાતરી થઈ ગઈ કે પોતે આ ભરસૃષ્ટિમાં એકલા એકલા જ હતા!

આનું કારણ શું?–પોતે વિચારમાં ઊતર્યા; કારણ હાથ લાગ્યું. પરોપકાર કરવા નીકળવું છે? પરોપકાર તો એક મહાયજ્ઞ છે. એ મહાયજ્ઞને પૂર્ણ કરવા માટે હું પૂરો દીક્ષિત બન્યો છું? એ સર્વોપરિ યજ્ઞને સિદ્ધ કરવા મેં એમાં મારું સર્વસ્વ સ્વાહા કર્યું છે? નહિ નહિ, હજુ તો મારા

દેહ પર દુશાલા છે, ગેરુઆં વસ્ત્રો છે, કંઠમાં સ્ફટિકની માળા છે, અને પુસ્તકો પણ છે. પ્રથમ તો એને સ્વાહા કરું.

પોતાની પાસે એક મહાભાષ્યનું પુસ્તક, એક સુવર્ણ-મુદ્રા અને એક મલમલનો તાકો હતાં તે એમણે મથુરા ગુરુજીને મોકલી આપ્યાં. કોઈએ પૂછ્યું કે 'પુસ્તક પણ?'

'હા,' સ્વામીજીએ જવાબ વાળ્યો, 'પૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે એનો પણ ત્યાગ જરૂરી છે.'

બધાંથી પરવારીને પછી શરીરે ભસ્મ ચોળી, ફક્ત કૌપીન (લંગોટી) ધારણ કર્યું, અને વ્યાખ્યાનો, શાસ્ત્રાર્થો બંધ કરી, પૂર્ણ મૌન ધરી, પોતાની પર્ણકુટીમાં એકલા બેસી ગયા. સમસ્ત સાધુમઠોને હલમલાવતો, અનેક સાંપ્રદાયિકોને થર થર ધ્રુજાવતો, પાખંડીઓનાં કલેજાં કંપાવતો એ કેસરીનાદ ચુપ બની ગયો.

બીજું સર્વ તો સહેલાઈથી ત્યાગી દીધું, પણ મૌન લાંબો વખત ન સાચવી શકાયું. હરદ્વારમાં એક દિવસે કોઈએ એમની કુટિર પર આવીને કહ્યું: 'વેદથી ભાગવત ઉત્તમ છે,' એટલે સ્વામીજીની સબૂરી રહી નહિ. એમણે એ વાક્ય સાંભળતાં જ મૌન છોડીને ભાગવતનું ખંડન આદરી દીધું.

પ્રશ્ન થાય છે: સ્વામીજી જો વધુ વાર મૌન સાચવી શકયા હોત તો એમની શક્તિ કેટલી બધી પ્રબળ બનત!

હરદ્વાર છોડયું. ગંગાને તીરે તીરે ચાલી નીકળ્યા; રસ્તે નિરાહારી રહેવા લાગ્યા. એક વાર ત્રણ દિવસના કડાકા

એંચ્યા, પણ ભૂખની પીડા ન સહેવાતાં રસ્તા પરની એક વાડીના માલિક પાસેથી ત્રણ રીંગણાં માગીને પેટમાં નાખ્યાં. બીજે એક ઠેકાણે, એક માછીમારની ઝૂંપડી સામેની રેતીમાં પંદરેક દિવસ પડયા રહ્યા. ત્યાં પણ શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવનારાઓની સાથે સંસ્કૃતમાં વાર્તાલાપ ચાલુ હતો. અન્નની ઓશિયાળ નહોતી. ફરી એક વાર ત્રણ દિવસની ભૂખ ભેગી થઈ; ન કોઈ અન્ન આપવા આવ્યું કે ન પોતે માગવા ગયા, એ દેખીને માછીમારને દયા આવી. પોતાનું ભાત આવ્યું તેમાંથી એણે પોતાની રોટલીમાંથી અરધી ભાંગીને સ્વામીજીને પ્રેમથી વહોરાવી. સ્વામીજીએ એ ગ્રહણ કરી.

ફરી પાછો આત્મા તેજ કરવા લાગ્યો અને સ્વામીજીએ ગામતરાં માંડયાં. પણ સર્વ પ્રસંગોમાં મોટા માનવ–મેળા એમને વધુ આકર્ષતા. ૧૯૨૪ના ભાદરવા માસમાં કર્ણવાસને સ્નાન–મેળે પહોંચ્યા; ૧૯૨૫માં કંકોડાને વૈષ્ણવ–મેળે, એમ ઠેર ઠેર વેદવાણીના સાચા મર્મો સમજાવતા ફર્યા. પહેલેથી કોઈ ઠેકાણે પોતાના આગમનના ખબર દેતા નહિ, ઓચિંતા જ પહોંચી જતા અને રવાના પણ ચુપચાપ જ થઈ જતા. કયાં જતા તેની કોઈને જાણ પણ નહોતી થતી. વસ્તુઓ બધી એમની કૂટીમાં જ પડી રહેવા દઈને રવાના થતા.

૧૯૨૫માં સ્વામીજીએ ગુરુ વિરજાનંદજીના દેહાન્તના સમાચાર સાંભળ્યા. પોતાનાં માતાપિતા, સગાંસ્નેહી, રિદ્ધિ-સિદ્ધિ અને સમસ્ત સંસારની સુકોમળ સ્નેહગાંઠો છેદતાં

જેને કદી શોક નહોતો થયો તે ત્યાગીના મન પર ગુરુના મૃત્યુના સમાચારથી વેદનાની ઝાંખપ વળી. પણ એ વેદનાયે વિસારી દઈ પોતે વિકટ માર્ગ પર આગળ વધ્યા.

કોઈ વિરોધીઓ એમને જાહેરમાં મહાત ન કરી શકવાથી એમનું ખૂન કરવાના પ્રપચો રચતા, તો કોઈ એમને ગાળો-અપમાનો દેતા; કોઈ ધર્મઘેલડા અંધશ્રદ્ધાળુ રાવ-મહારાવ એમને ભરસભામાં ખડગ ખેંચી હણવા ધસી આવતા, તે સર્વનો સામનો સ્વામીજી પ્રશાંત ભાવે કરતા અને પોતાની રક્ષા કરવા મથનાર શિષ્યો-ભક્તોને પણ પોતે હસીહસીને વારતા, કે મને કોઈ નહિ મારી શકે, મારી ચિંતા ન કરો.

અને વિનોદી પણ કંઈ કમ હતા! અનૂપ શહેરમાં એક ઉમેદો નામે વાળંદ રહેતો હતો. એના અંતરમાં પણ સ્વામીજીની વાણીએ ઘર કર્યું. એક દિવસ એ થાળીમાં ભોજન ઢાંકીને સ્વામીજીને જમાડવા લાવ્યો. એમણે જમવા માંડ્યું. એટલે તો ત્યાં બેઠેલા વીસપચીસ બ્રાહ્મણો બોલી ઊઠયા: 'છિ! છિ! સ્વામીજી, આ તો વાળંદની રોટી છે.'

'નહિ રે!' સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું, 'આ તો ઘઉંની રોટી છે.'

એક વાર ચાર-પાંચ મુસ્લિમોએ આવીને પોતાના ધર્મ અને પેગમ્બર સાહેબ સંબંધે કંઈક પ્રશ્નો કર્યા. તેનો સ્વામીજીએ 'દુભાતા નહિ હો કે!' એમ કહી નિષ્કપટપણે જવાબ દીધો, અને પછી કહ્યું કે 'ભાઈ, જો તમે ચોટલી કપાવી નાખી, તો પછી આટલી લાંબી દાઢીની પીડા

શીદને પાછી વહોરી !'

માધુકરી કરવા પોતે બનતાં સુધી જતા નહિ, જે કંઈ મળે તે જમી લેતા—લૂખુંસૂકું ચાહે તે આવી પડે. ખાટું, મોળું કે તીખું છે એવી ફરિયાદ કદી પોતે કરતા નહિ. કોઈ ઠેકાણે વળી એમના માટે ખાસ રસોયો રોકી ઉત્તમ રસોઈની સામગ્રી મોકલવામાં આવતી, પણ સ્વામીજી તો સાદું ને નિયમિત ભોજન જમીને પેલી ઉચ્ચ જમણની સામગ્રી લોકોને વહેંચી દેતા.

બનતાં સુધી તો પોતે કોઈ મંદિરમાં જ ધામા નાખતા અને ત્યાં બેઠા બેઠા જ મૂર્તિપૂજાનું ખંડન માંડતા. એટલે એની પહેલી અસર તો મંદિરમાં આવવાવાળા લોકો પર જ પડતી. એથી મંદિરનો રોજિંદો વકરો ઘટતો હતો. અનેક ઠેકાણે પૂજારીઓ અકળાતા અને સ્વામીજી પાસે આવી અરજ કરતા કે 'અમારો રોજગાર માર્યો જાય છે, આપ ઉતારો બદલો તો કૃપા !' જવાબમાં સ્વામીજી હસતા.

ઊતરવાનાં બીજાં સ્થળો રાજા-મહારાજાનાં મકાનો હતાં. ખુદ રાજાઓ જ એમને સત્કારતા. ત્યાં બેસીનેય પોતે રાજા-મહારાજાઓને પ્રિય એવી રામલીલાઓ વગેરે પર પ્રહારો કરતા, અને નિમંત્રણ મળતું તો જવાબ દેતા કે રામલીલા અધાર્મિક છે; એમાં જવાનું સંન્યાસીઓનું કર્તવ્ય નથી.

સંવત ૧૯૨૬માં સ્વામીજીની નજર કાશીનગર પર પડી. સમસ્ત ભારતવર્ષનું વિદ્યા-કેન્દ્ર જેમ કાશી છે તેમ રાષ્ટ્રભરનાં અનિષ્ટોનું મથક પણ કાશી છે એ વિચાર મનમાં

ઘોળાવા લાગ્યો. વર્ષોના કાશીવાસથી અને સંસ્કૃત શાસ્ત્રાભ્યાસથી દેશભરના વિદ્યાર્થીઓનાં અંતરમાં પૌરાણિક કલ્પનાઓ ઘૂંટાય છે, વર્ષો-વર્ષ સેંકડોની સંખ્યામાં ત્યાંથી પુરાણ-પ્રચારકો નીકળે છે, એટલે જો કાશીમાં નવા સંસ્કાર અને કર્માચારની લહર પ્રસરાવાય તો પ્રાંતેપ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓ પાછા જઈને પોતપોતાના પ્રાંતોમાં એક ભાષા, એક ધર્મ, એક આચારવિચાર અને એક જ નીતિરીતિના સૂત્રમાં પ્રજાને પરોવી લઈ શકે, રાષ્ટ્ર આખો એક સુંદર સુગંધી પુષ્પમાળા બની જાય.

શત્રુના મોરચા પર હલ્લો લઈ જનાર યુદ્ધનિપુણની માફક પ્રથમ તો સ્વામીજીએ કાશીના પંડિતોનું વિદ્યાબળ અને શાસ્ત્રસામર્થ્ય માપી લેવા માહિતી મેળવી લીધી અને પછી પોતાના એક શાસ્ત્રપ્રવીણ શિષ્યને લઈ ચાલી નીકળ્યા. કાશીમાં એમણે સંવત ૧૯૨૬ના કાર્તિક વદ બીજના રોજ પગ મૂકયો.

આક્રમણ લઈ આવેલ શત્રુની જાણ કાશીમાં વાયુવેગે પ્રસરી વળી. પંડિતો પોતાનાં કટક બાંધી કટિબદ્ધ બન્યા. જિજ્ઞાસુઓનાં પણ ધાડાં ને ધાડાં સ્વામીજી પાસે આવવા લાગ્યાં. વિદ્યાર્થીઓ ટોળે વળ્યા. કટાક્ષો અને કુચેષ્ટાઓ કરનારાઓ પણ કમ નહોતા. ચીઢવવા ખીજવવાની કોશિશો ચાલી. સ્વામીજીને થકવવાના વ્યર્થ વાદો કરનારા પણ ટોળે વળ્યા. પણ ચિઢાવા-ખિજાવાની એમની પ્રકૃતિ નહોતી. થાકને એ ઓળખતા નહિ. આઠ આઠ કલાક સુધી એકલા

વાદ કરતા. ગભીરતા એમનો પરમ ગુણ હતો, અને એમણે તો કાશીનરેશને ખુદને જ કહાવ્યું કે મૂર્તિપૂજા આદિ વિષયો પર પદ્ધતિસરનો શાસ્ત્રાર્થ કરાવી સત્યાસત્યનો નિર્ણય આણવાની એમની જ ફરજ છે.

મહારાજા તો મૂળથી જ ગભરાયેલા હતા. એમણે પડિતોને તેડાવ્યા. પડિતો કહે કે દયાનદ વેદોનું પ્રમાણ માગે છે માટે એ પ્રમાણો એકઠાં કરવા પદરેક દિવસની મહેતલ અમને મળવી જોઈએ. મુદત મળી, પંડિતોએ દોડાદોડ મચાવી, દિવસ નક્કી થયો. એ મંગળવારે કાશીનરેશની પાલખીઓ છત્રચામર સાથે પંડિતોનાં ધામો પર પહોંચતી હતી. મંદિરોમાં પંડિતોના વિજયની પ્રાર્થના થતી હતી, અને પડિતો કૈંક શાસ્ત્રગ્રંથો ઉથલાવી ઉથલાવી પ્રમાણો એકત્ર કરવાની ધમાલ બોલાવતા હતા.

એક શિષ્યે સ્વામીજીને જઈને થરથરતે અવાજે કહ્યું કે 'મહારાજ, આજ અહીં હજારોની ભીડ ઊમટશે, હુલ્લડ મચાવવાનાં પણ છમકલાં થશે, આપની રક્ષાનો પ્રશ્ન બહુ મોટો છે.'

સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું : 'ભાઈ બલદેવ, ચિંતા શાની કરે છે? પક્ષપાત રહિત બનીને જે માણસ લોકહિતને જ ખાતર ઈશ્વરાજ્ઞા મુજબ સત્યોપદેશ કરે છે તેને શાનો ભય? એક હું–આત્મા છું, બીજો પરમેશ્વર છે, ને ત્રીજો ધર્મ પણ એક જ છે. બાકી કોણ છે કે જેનાથી ડરવું રહે? બધાને આવવા દો.'

નક્કી કરેલ સમયે, શુકનો સાચવીને પ્રત્યેક પંડિત પોતપોતાની પાલખીમાં બેસીને પોતાના સેંકડો વિદ્યાર્થીઓનાં વૃંદો સહિત, ઝૂલતાં છત્રચામરે બજાર વીંધીને સવારી કાઢી નીકળ્યા. વિદ્યાર્થીઓના વિજયઘોષોએ કાશીનગરીને ઉપરતળે કરી મૂકી. સાધુસંન્યાસીઓ પણ વિધવિધ તિલકો અને વેશોમાં સુસજ્જિત બની મોટા ટોળામાં શામિલ બન્યા. જાણે કોઈ ભયંકર ચડાઈ આવી. સ્વામીજીનું પડાવસ્થાન આનંદ–ઉદ્યાન તો એક જનસાગર બની ગયું.

ધસારો કરીને પુરાણપ્રેમી મહાસેનાએ સ્વામીજીના સ્થાનના રસ્તા પણ રૂંધી નાખ્યા; એમના સાથીઓને બહારથી અંદર પેસવાનો માર્ગ ન રહેવા દીધો. પણ સ્વામીજીએ તો શાસ્ત્રાર્થસ્થાન પર એક પોતાનું આસન, સામે એક પ્રતિપક્ષીનું આસન અને બાજુમાં એક કાશીનરેશનું આસન એમ ત્રણ જ આસનો બિછાવરાવ્યાં હતાં. એક પછી એક પ્રતિપક્ષીએ સામા આવીને વાદ કરવાનો હતો.

સ્વામીજીએ પૂછ્યું, 'બધા ગ્રંથો લાવ્યા છો ને ?'

કાશીનરેશ કહે, 'કંઈ જરૂર નથી.

'પણ વેદગ્રંથો તો જોશે ને !'

'નહિ રે, એ તો અમારા પંડિતોને કંઠસ્થ છે.'

એક એક પછી એક વિદ્વાન આવીઆવીને બેઠો; પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી; સ્વામીજીએ એના જવાબો વાળ્યા, એમ કરતે કરતે તો અંધારું થયું. કાશીનરેશે ઊભા થઈને પોતાના પક્ષના વિજયની તાળીઓ પાડી; તે તાળીનાદને ઝીલતો

મોટી મેદનીનો હર્ષનાદ ઊઠયો. 'સ્વામી હારી ગયો! હારી ગયો!'–એવા ઘોષ થયા, અને ગાજવીજ પછીના વરસાદની જેમ સ્વામીજી પર ઈંટ, પથ્થર, છાણ અને ખાસડાંના મેઘ વરસ્યા. નગરભરમાં નીકળીને ટોળાં દયાનંદને ગાળો દેતાં ગયાં.

બીજી બાજુ એવા પણ કાશીમાં સેંકડો નીકળ્યા કે જેમણે સ્વામીજીની કહેવાતી હારને સ્વીકારવાને બદલે એમના વિચારોની ચોટ અનુભવી. એ પૌરાણિક વિચારોના પ્રચંડ ગઢમાં ગાબડાં પડયાં.

પૌરાણિકોના અડ્ડા જેવાં પ્રયાગ વગેરે તીર્થધામો, ખ્રિસ્તધર્મીઓની વટાળપ્રવૃત્તિનાં મથકો, મુસ્લિમોનાં મોરચાસ્થાનો વગેરે અનેક નગરોને નૂતન સુધાર–વાણીએ તરબોળ કરતા સ્વામીજીએ તે પછી કાલિના પૂજક કલકત્તા તરફ મીટ માંડી. કલકત્તા સમસ્ત બંગાળનું પ્રતિનિધિ–સ્થાન હતું. ત્યાં દેવીપૂજા, વૈષ્ણવપંથ અને વધારામાં પશ્ચિમના સુધારક પવનની ત્રેખડ મચી ગઈ હતી. રાજા રામમોહનરાય અને કેશવચંદ્ર સેન સમાએ નવો બ્રાહ્મસમાજ પ્રવર્તાવ્યો હતો. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર પેદા થયા હતા. તે વિભૂતિ–પુરુષોની કર્મભૂમિ કલકત્તાનો સાદ દયાનંદે સાંભળ્યો.

કલકત્તામાં સંવત ૧૯૨૯ના પોષમાં પહોંચ્યા. નિમંત્રણ બૅરિસ્ટર ચંદ્રશેખર સેનનું હતું. એમને ઉતારો આપવામાં ખુદ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરે પણ આનાકાની કરી, રાજા સુરેન્દ્રમોહન સેન પણ ખચકાયા, છતાં એમના પર સ્વામીજીને

લાદવા જેવું બન્યુ. કેશવચંદ્ર (બ્રાહ્મસમાજના અગ્રણી) બહારગામ હતા તે પાછળથી આવ્યા અને સ્વામીજીના પરિચયે ઊંડી અસર અનુભવી. એમણે કહ્યું કે 'અફસોસ છે કે વેદોના અદ્વિતીય વિદ્વાન અંગ્રેજી નથી જાણતા, નહિ-તર ઇંગ્લંડ જતાં હું એમને મારા સાથી બનાવત.'

સ્વામીજીએ જવાબ વાળ્યો કે, 'અફસોસ, બ્રાહ્મસમા-જના નેતા સંસ્કૃત નથી જાણતા અને લોકો સમજી જ ન શકે તેવી ભાષામાં (અંગ્રેજીમાં) ઉપદેશ આપે છે.'

કેશવચંદ્ર કહે કે 'આપ સંસ્કૃતમાં જ વ્યાખ્યાન કરો છો તેથી અણુસમજુ લોકોને પૌરાણિકો કંઈનું કંઈ સમ-જાવી દે છે.'

એમના કહેવાથી સ્વામીજીએ દેશભાષામાં વ્યાખ્યાન દેવાં શરૂ કર્યાં, અને સભાસ્થાનોમાં જતી વેળા વસ્ત્રો ધારણ કરવાનું પણ સ્વીકાર્યું.

બ્રાહ્મસમાજનો ઉત્સવ આવ્યો. દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના પુત્ર દ્વિજેન્દ્રનાથ સ્વામીજીને સત્કારવા આવ્યા બ્રાહ્મસમાજે મોટું માન દીધું. દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરે પછી તો એમને પોતાને ત્યાં જ ઉતારો કરવા કહ્યું, પણ સ્વામીજીએ કહ્યું કે 'આપનુ ઘર એ એકાંત સ્થાન નથી, હું તો પ્રમોદ–કાનનમાં જ રહીશ.'

બંગાળી નરનારીઓમાં પ્રિય બની ગયેલા સ્વામીજી એક વાર પ્રમોદ–કાનનમાં બેઠા બેઠા લોકોને ઉપદેશ દઈ રહ્યા હતા, તે વખતે માણસે આવીને કહ્યું કે રાજા સુરેન્દ્રમોહન આવ્યા છે ને આપને બોલાવે છે. પોતે પરોણા જ રાજા

સુરેન્દ્રમોહનના હતા, તે છતાં જવાબ દીધો કે એક વ્યક્તિને ખાતર હું ઘણા ભાવિકોને ગેરલાભ કરવા નથી ઇચ્છતો. જો રાજા મહાશયને મળવું હોય તો અહીં જ આવે.

રાજાસાહેબ રોષ કરીને પાછા ચાલ્યા ગયા.

સ્વામીજીની સાચી કસોટીનું સ્થાન બનવાનું તો મુંબઈને સરજાયું હતું. મુંબઈના નિમંત્રણને માન દઈ સંવત ૧૯૩૧ના આસો માસમાં એમણે એ ટાપુ ઉપર પગ મૂક્યો અને ત્યાં પણ એમનું આસન તો ગોંસાઈ મહારાજો તેમ જ વૈષ્ણવ લખપતિઓની લીલાભૂમિ વાલકેશ્વર પર જ હતું. મુંબઈ વલ્લભપંથના ઊતરેલ અનુયાયીઓના વામમાર્ગ માટે જાણીતું હતું.

સ્વામીજીને સહાયકોએ સલાહ દીધી કે બીજા કોઈ પંથને છેડ્યા વગર એકલા વલ્લભપંથનું જ ખંડન કરશો, તો ઠીક થશે. સ્વામીજીને એવી કોઈ સગવડપંથી પદ્ધતિ મંજૂર નહોતી. એમણે તો જૂઠ અને પાખંડ જ્યાં જ્યાં જોયું ત્યાં ત્યાં સાફસૂફી આદરી અને સર્વત્ર ગભરાટ ફેલાવ્યો.

વૈષ્ણવોના તન-મન-ધનના અર્પણનું તો સ્વામીજીએ ઘોર ખંડન આરંભ્યું. ગોંસાઈઓમાંના એક જીવણજી નામના ધર્માચાર્યે સ્વામીજીનો ઝેર દેવરાવીને જાન લેવાનો પ્રયત્ન ખુદ સ્વામીજીના સેવક બલદેવસિંહને હસ્તક કર્યો. એક હજાર રૂપિયાના લોભમાં પડીને સ્વામીજીને વિષ દેવા તત્પર બનેલો સેવક ખુરશી પર આવ્યો કે તરત જ સ્વામીજીએ

એને 'બેટા!' કહી એના અ તરની વાત પૂછતા એ સેવકે રડતે રડતે બધુ જ કાવતરુ કબૂલ કરી નાખ્યુ બલદેવને સ્વામીજીએ પોતાના સ્નેહની ગોદમા લીધો

બીજા પણ પ્રયત્નો થયા સ્વામીજીનો પ્રાણ હરવા માટે રાતવેળાએ મુકામ પર ઘાતકો છુપાયા તે બધાને સ્વામીજીએ મહાત કર્યા અને આ કરપીણ કાવતરાનો કર નારો જીવણજી ગોસાઈ પલાયન કરી મદ્રાસ ચાલ્યો ગયો

મુ બઈમા પણ વ્યાખ્યાન વખતે ધાધલો મચ્યા, ઇ ટો, પથ્થરો વરસ્યા અને બીજી તરફ સે કડો માણસો એમનો ઉપદેશ પામીને ગોસાઈ ધર્મથી મો ફેરવી ગયા રમૂજની વાત તો એ હતી કે જેઓ સ્વામીજીને નિમ ત્રણ કરીને મુ બઈ તેડાવનારા હતા તેઓમાથી કેટલાક સરકી ગયા કારણ કે તેમની મતલબ તો સ્વામીજીને શસ્ત્ર બનાવી અમુક જ પ થોને દબાવી દેવાની હતી, સત્યના સ પૂર્ણ સ્વીકારની નહોતી બાકી જે રહ્યા તેઓ નિશ્ચલ સેવકો બન્યા અને તેમની પ્રેરણાથી જ 'આર્યસમાજ' નામનુ એક સત્સ ગ મ ડળ સ્થપાયુ કોંગ્રેસ જેવી રાષ્ટ્રવ્યાપી સસ્થાની જેમ આર્યસમાજ નામનો સ સ્કાર–વડલો પણ સૌપહેલો મુ બઈ ની જ ભૂમિમા રોપાયો સ્વામીજીએ લખી તૈયાર કરેલો 'સત્યાર્થ–પ્રકાશ'નો ગ્ર થ પણ મુ બઈમા જ છપાયો ।

તે પછી ગૂજરાતમા પ્રચાર–પ્રવાસનો વારો આવ્યો ભરૂચ, સૂરત, અમદાવાદ અને છેક રાજકોટ સુધી સ્વામીજીએ ભ્રમણ કર્યું, તેમા પણ તેમની અવિચલ સત્યનિષ્ઠા અને

સમતાની અગ્નિપરીક્ષા થઈ. અમદાવાદ સ્ટેશને તેમને લેવા આવેલ એક શેઠજીની સાથે ગાડીમાં બેસી શહેરમાં જતાં રસ્તે શેઠજીએ એક આલેશાન મંદિર તરફ આંગળી ચીંધી કહ્યું કે, 'આ મેં બે લાખ રૂપિયાને ખરચે બંધાવ્યું. કેટલું સુંદર છે!'

'ધૂળ સુંદર!' સ્વામીજીએ ત્યાં ને ત્યાં સંભળાવ્યું, 'આવાં અવિચારી દાનોથી જ આપણી દુર્દશા થઈ છે. આટલું દ્રવ્ય પાઠશાળા સ્થાપવામાં ખરચ્યું હોય તો ત્યાંથી વેદના જ્ઞાતાઓનો પ્રવાહ વહેત.'

ઠેર ઠેર ધર્માંધોએ પથ્થરો-ઈંટો ફેંક્યાં, તેને સ્વામીજીએ પોતાના ભાઈઓએ કરેલી પુષ્પવૃષ્ટિ સમાન માન્યાં. કંઈકે ગાળો દીધી પણ તેમને હાથ સરખો અડકાડવાની સ્વામીજીએ સેવકોને મના કરી. કોઈ એમને ભોજન કરાવવા લઈ ગયા અને કીમતી શાલની ભેટ આપવા લાગ્યા. તેના જવાબમાં સ્વામીજીએ કહ્યું, કે 'હું આવે સમયે એ ભેટો લઉં તો પેટભરા પુરોહિતોમાં ને મારામાં શો ફરક!'

સૂરતવાસીઓએ તો હદ કરી. તેઓએ સમજી લીધું કે સ્વામીજીની અહીંની મહેમાનીનું ખર્ચ તો મુંબઈના શેઠિયા ઉપાડવાના છે, એટલે કોઈએ પાઈ પણ ન પરખાવી. પરિણામે પાછલા દિવસોમાં ખરચીની તંગી પડતાં સ્વામીજીએ પોતાના સેવકોનું રસોડું નરી ખીચડી પર ચલાવ્યું, પણ કોઈ પાસે પૈસાની માગણી ન કરી.

ભરૂચમાં એક ખ્રિસ્તી બની ગયેલો પારસી બ્રાહ્મણોની

સહાયતાથી મૂર્તિપૂજાના પક્ષમાં વ્યાખ્યાન દેતો હતો તેની સભામાં હાજરી આપવા જતાં સ્વામીજીએ, પોતાને માટે લોકોએ ઊંચું આસન મંડાવેલું તે પર ન બેસતાં સૌની સાથે બેસી જઈને કહ્યું કે, 'હું પણ આજનો એક શ્રોતાજન છુ ને ભાઈ!'

ભરુચના એક વકીલે કહ્યું કે, 'આપ જો મૂર્તિપૂજાનું મંડન કરવા લાગો તો અમે આપને શંકરનો અવતાર માનવા માંડીએ.'

જવાબ વાળ્યો કે 'કાશીનરેશે પણ મને વિશ્વનાથ-ની પદવીની લાલચ બતાવી હતી. પણ એવી લાલચને વશ બની સત્યનો ત્યાગ કેમ જ કરું?'

'એક દિવસ એમના ભાવિક પંડિત કૃષ્ણરામને તાવ આવ્યો ને એ એક કોટડીમાં જઈ સૂતો છે એવી ખબર પડતાં જ સ્વામીજીએ ત્યાં જઈ એનું માથું ચાંપવા માંડ્યું. ભક્તે ના પાડી. સ્વામીજીએ કહ્યું કે, 'ભાઈ! આમાં કોઈ દોષ નથી. પરસ્પર સહાયતા સેવા કરવી એ તો મનુષ્યનો ધર્મ છે.''

યાતનાઓ

પ્રચારનો એક દાયકો પૂરો થયો. હવે સંગઠનની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કર્યો. સંવત ૧૯૩૨માં એમણે મુંબઈ નગરીમાં જઈ ચૈત્ર સુદિ પાંચમના દિને ગિરગામમાં ડૉ. માણેકચંદ્રની વાડીમાં, સંધ્યાકાળે આર્યસમાજ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી, અર્થાત્ ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારણાનું કલ્પતરુ રોપ્યું.

ત્યાંથી અમદાવાદ થઈ વડોદરે ગયા, અને ગુજરાતી-મહારાષ્ટ્રી પંડિતો તેમ જ રાજ્યાધિકારીઓની હાજરીવાળી જાહેર સભામાં પહેલું જ વેદ–વ્યાખ્યાન દેતાં, પ્રારંભમાં વેદનું મંત્રોચ્ચારણ કર્યું. તે સાંભળતાંની વારે જ 'શિવ! શિવ!' એવા ઉદ્‌ગારો સંભળાયા અને સ્વામીજીએ નજર કરી તો દક્ષિણી પંડિતોને ઊઠી દૂર ઊભેલા દીઠા. કારણ પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે, 'આંહીં તો બે મુસલમાનો બેઠા છે, બીજા ઘણા શૂદ્રોની પણ હાજરી છે, તેમના દેખતાં-સાંભળતાં વેદોચ્ચાર થાય! અબ્રહ્મણ્યમ્! અબ્રહ્મણ્યમ્!'

મુસ્લિમો કોણ કોણ હતા? એક હતા મુસ્લિમ જમીનદાર અને બીજા હતા રાજ્યના ગવૈયા મૌલાબક્ષ.

સ્વામીજીને આ સૂગ દેખી કેવળ હસવું જ આવ્યું.-

પોતાની કોઈ પણ સભામાં કે પોતાના આશ્રમ-ઉતારા પર ન્યાતજાતની દીવાલ રચી સ્વામીજીએ કદી કોઈને પણ રોકેલા નહિ, બલકે જો મુસ્લિમ ભાઈ સંકોચ પામીને દૂર ઊભો રહેતો તો પોતે એને પ્રેમથી પાસે બોલાવી સન્મુખ બેઠક દેતા. મૌલવીઓ સાથે પણ પોતે ચર્ચામાં ઊતરતા. એવા અભેદના ઉપાસકને વડોદરાના દક્ષિણી પંડિતોની ક્ષુદ્રતા રમૂજ ઉપરાંત કશું જ ન પમાડી શકી, એટલે તેઓ પાછા આવીને બેસી ગયા.

'વડોદરાના દીવાને એમને પોતાને ત્યાં ભોજન માટે નિમંત્રી, જમાડયા પછી વિદાય દેતી વેળા, એક હજાર રૂપિયાની ભેટ ચરણોમાં મૂકી. તેને નકારીને સ્વામીજીએ કહ્યું કે, 'હું કુરીતિઓનું ખંડન કરનારો પોતે જ ઊઠીને આવી ભેટો લઈશ તો તો ગોંસાઈઓની પધરામણીઓને સબળ આધાર મળી રહેશે.'

આવા કુચાલરૂપે ધનની ભેટ લેવાની ના કહેનાર દયાનંદ બીજી તરફથી લોકસેવા અર્થે ધન માગતા ને લેતા, એ દેખી વડોદરાના એક પંડિતે કહ્યું કે, 'સાધુઓએ સુવર્ણ લેવું એ તો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે!'

તેના જવાબમાં સ્વામીજીએ શરૂઆત તો રમૂજથી કરી કે, 'તો શું તમારા મત મુજબ હીરા, મોતી અને જવાહિરનું દાન સાધુઓને દેવું જોઈએ?' પછી સમજ પાડી કે, 'જુઓ ભાઈ, શાસ્ત્રનો ભાવ સમજો, યતિઓએ કાંચનનો સંગ્રહ ન કરવો એ ભાવ છે, પણ પરોપકારને

ખાતર દ્રવ્ય લેવામાં દોષ નથી. જેઓ પરહિતાર્થે પોતાની કાયાને અર્પણ કરે છે તેઓ કરોડો મણ કાંચન રાખવા છતાં અકિંચન જ છે હવે લો મારી વાત. હું ગંગાતીરે ભ્રમતો એક કોપીનધારી દિગમ્બર હતો તે દિવસોમાં મને એક કોડીનો પણ સ્પર્શ કરવાની જરૂર નહોતી. પરંતુ આજે જ્યારે મેં જનહિતનાં કાર્યોમાં અધિક ભાગ લેવા માંડયો છે ત્યારે હું લોકો પાસેથી ધન લઈ તેમના જ હિતાર્થે વાપરી નાખું છું. પણ જો આપ એમ માનતા હો કે દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ પાપમય છે, એને સ્પર્શતાં જ કોઈ ચેપ જેવું પાપ લાગી જાય છે, તો તો આપ પણ ધનિક દેખાઓ છો એટલે, શું આપ પાપી છો?''

(આવા પ્રસંગો બતાવે છે કે સ્વામીજીનો સંન્યાસધર્મ જ્યારે બીજા દાયકામાં સક્રિય લોકસેવાધર્મના રૂપમાં પરિણમ્યો ત્યારે એમનું કામ કપરું બન્યુ હશે; એમને અનેક શંકાઓનાં સમાધાન કરવા પડયાં હશે, અને લોકહિતનું દ્રવ્ય કેવી જવાબદારી ઊભી કરે છે તે તો તેમના રસાલાને માટે ચલાવાતા રસોડા વગેરેની વ્યવસ્થા પરથી દેખાય છે. પોતે જોખાવી જોખાવીને રોજ સીધુંસામાન આપતા અને વધી પડતી રસોઈના દુર્વ્યયને મોટું પાપ ગણાવતા. પોતે તો મિતાહારી હતા પણ સેવકોનેયે સાદાઈ–સંયમની મર્યાદામાં રાખતા. વધુ પીરસવાની કે એઠું છાંડવાની મનાઈ કરતા. માલમલીદા નહોતા ઉડાવવા દેતા, છતાં રોજિંદા મુકરર કરેલ સીધામાંથી થોડું થોડું અલગ સંઘરાવી અમુક અમુક અંતરે શિષ્યોને મિષ્ટ ભોજન પણ ખવરાવતા. આવા

પ્રસંગો બતાવે છે કે આ સર્વસ્વત્યાગી બ્રહ્મચારી ને મિતાંહારી સાધુ બીજાઓની કક્ષાને સમજીને વર્તન કરનારા વ્યવહારકુશળ પણ હોવા જોઈએ.

બીજે બધે ઠેકાણે વેઠવા પડેલા સંતાપોનો અનુભવ પુનામાં પણ મળી ગયો. પુના નગરીના સંસ્કારપ્રતિનિધિ રાષ્ટ્રભક્ત ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડેના અતિથિ બનનાર સ્વામીજીને પણ પ્રજાએ ન છોડયા. એમના પહેલા જ વ્યાખ્યાનને દિને એમના માનમાં વેદવિભૂષિત પાલખીવાળી નગર–કીર્તનયાત્રાના વિરોધ તરીકે અજ્ઞાન લોકોએ ગર્દભાનંદ આચાર્યની સવારી કાઢી. સામસામાં સરઘસો અફળાયાં. વરસાદથી રસ્તે જામેલો કીચડ ઉપાડી ઉપાડી એ લોકોએ સ્વામીજી પર તો ઠીક, શ્રી રાનાડે પર પણ ફેંકયો. છતાં સ્વામીજીએ રાનાડેજી દ્વારા પોલીસોને કહાવી દીધું કે તોફાનીઓને શબ્દ પણ કહેવાનો નથી.

સંવત ૧૯૩૩માં, એટલે કે પોતાની પચાસેક વર્ષની અવસ્થાની નજીક જતાં જતાં પણ, સ્વામીજીએ લખનૌ ખાતેના પડાવ દરમ્યાન એક બંગાળી પાસેથી અંગ્રેજી ભણવાનો આદર કરેલો. આ પરથી એવું પણ એક અનુમાન થયું છે કે પોતે યુરોપની યાત્રા કરવા ઈચ્છતા હતા. એ વાત ભ્રાંતિજન્ય લાગે છે. એવો સંકલ્પ હોત તો પોતે પાર ઉતાર્યા વગર રહેત જ નહિ અને તેને સારુ પ્રખર તૈયારી કર્યે જ રહેત. હકીકત તો આટલી જ હતી કે સંગઠનનું કામ ઉપાડયા પછી પોતાનો પત્રવ્યવહાર બહોળો બન્યો

હતો, રજિસ્ટર કાગળો પુષ્કળ આવતા, રૂપિયા પણ આવતા, પુસ્તકો છાપવા મોકલવા પડતાં, પ્રુફો મગાવવાં ને પાછાં વાળવા પડતાં, તેને અંગે થોડાક અંગ્રેજી જ્ઞાનની જરૂર જણાતાં પોતે એ શીખતા હતા.

દિલ્હીમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાનો મહોત્સવ થનાર હતો. એ નિમિત્તે હિન્દી રાજવીઓનો મોટો દરબાર મળવાનો હતો. પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો પણ આવનાર હતા. કહેવાય છે કે એ અવસરનો, ભારતવર્ષની એકતા કરવા માટે લાભ ઉઠાવવાની પ્રેરણા સ્વામીજીને ઇંદોરનરેશે કરી હતી. રાજા મહારાજાઓને પોતાના માર્ગ પર વાળવાની મહાન આશાએ સ્વામીજી તાબડતોબ દિલ્હી જઈ પહોંચ્યા.

રાજામહારાજાઓ ઉપર માંડેલી આશાની મીટ તો ધૂળ મળી ગઈ; પણ એક દિવસ પોતે દેશના જુદા જુદા ધાર્મિક-સાંપ્રદાયિક નેતાઓને પોતાના ઉતારે એકઠા કરી એક સંમેલન ભર્યું, અને જુદા જુદા સર્વ એકમત બની જાય, જુદી સંસ્થાઓ બંધ કરી દઈ એક જ સંસ્થામાં સમાઈ જઈ એક જ ધર્મનો પ્રચાર કરી ભારતવર્ષની એકતા સાધે, એવો પ્રસ્તાવ સ્વામીજીએ મૂક્યો. પણ મૂળભૂત મંતવ્યોમાં સર્વ એકમત ન થઈ શકવાથી એકતાનું સ્વપ્ન તૂટી પડ્યું. ૧૯૩૩નું એ સંવત્સર હતું.

એ સ્વપ્નની ભસ્મમાંથી સાચું સુવર્ણ તો સ્વામીજીને આ મળ્યું, કે ત્યાં આવેલા પંજાબી આગેવાનોએ સ્વામીજીને પોતાના પ્રાંતમાં નવો પ્રચાર કરવા આવવા નિમંત્રણ

દીધું. આ તકને સ્વામીજીએ તુરત ઝડપી લીધી. વીરનરોની ભૂમિ પંજાબ ધાર્મિક અંધાધૂંધીનો ભોગ થઈ પડી હતી. એક તરફ શીખ ધર્મ, બીજી તરફ ખેડૂતોમાં કબીરપંથ, મુસ્લિમ પથ, અને ત્રીજો ખ્રિસ્તી પથ, ત્રણેએ લોકોનાં મનને વશ કરવા જાણે કે હોડ બાધી હતી બહારથી આવેલા આ ઈસાઈ પંથના પાદરીઓનો તો રાફડો ફાટયો હતો. તેઓની વટાળપ્રવૃત્તિ પૂરજોશમાં ચાલતી હતી તેઓને સરકારી પીઠબળ હતું તેમ જ વિદેશી પૂજીદાર વટાળ–સંસ્થાઓનો ધરખમ ટેકો હતો.

પહેલે જ મોરચે સ્વામીજીનું ચાદપુર ગામના એક મેળામાં યુદ્ધ મંડાયું. એ પ્રદેશના કબીરપંથી ગામડિયાઓને વટલાવવા પાદરીઓ તેમજ મૌલવીઓ તૂટી પડતા હતા. ગામડિયા ફસાતા હતા. કયો પંથ સાચો તેની સ્પર્ધા કરવા એ મેળો યોજવામાં આવ્યો. સ્વામીજીને અરજ ગઈ કે આ ડૂબતી નૌકાને બચાવવા વેગે આવી પહોંચો.

પચાસ હજાર જેટલી મેદની મળી હતી. પાદરીઓ અને મૌલવીઓ કટક લઈને ઊતરી પડયા હતા. તેની વચ્ચે સ્વામીનો એકલવાયો પડાવ ભયથી કંપતો હતો.

સેવકોએ સ્વામીજીને કહ્યું, 'મહારાજ, મુસલમાનોનાં ધાડાં ઊમટયાં છે, કોમળ શબ્દે કામ લેવા જેવું છે.'

સ્વામીજીએ કહ્યું, 'જુઓ ભાઈ, સત્ય કાંઈ મારું ઉપજાવેલું નથી, એ તો સનાતન અને ઈશ્વર–સરજ્યું છે. એ સત્યને પ્રકટ કરવામાં કોઈથી રંચ પણ ભય હું રાખતો

નથી. તમે પણ ન ડરો. કોઈ માઈનો પુત મારો વાળ વાંકો કરી શકનાર નથી '

વાદની સભા ભરાઈ. મૌલવીઓ અને પાદરીઓના પ્રશ્નોના ઉત્તર દેતા સ્વામીજી એકલાપગે ખડા રહ્યા. એમની ગાભીર્ય અને વિવેકથી શોભતી સીધીદોર વાણીની સુંદર અસર થઈ અને મેળાના વિસર્જન પછી પણ પાદરીઓ તેમજ મૌલવીઓ આવ્યા. તેમને આદરમાન દઈને સ્વામીજીએ વિવિધ વિષયો પર વાર્તાવિનોદ કર્યો.

આ વાર્તાલાપમાં તેજ હતું તેનું કારણ કે સ્વામીજીએ બાઈબલનું અથ-ઇતિ વાચન કર્યું હતું એટલું જ નહિ પણ પોતે બાઈબલનાં ઈસુ-વચનોમાંથી કડકડાટ ઉતારા કરી કરી સંભળાવતા અને એ સૂત્રોનાં જ શસ્ત્રો વડે સામાવાળાઓના પ્રશ્નોનો સચોટ નિકાલ કરતા હતા.

દોઢ વર્ષ પોતે પંજાબમાં ગાળ્યું; લાહોર, અમૃતસર, લુધિયાના વગેરે અનેક શહેરોમાં વાસ કરી કરી પોતાના માર્ગનું રહસ્ય ઠસાવ્યું. બ્રાહ્મસમાજનું પણ પંજાબમાં તો પરિબલ હતું, અને પોતે નિમંત્રણથી તેમના મંદિરમાં જઈને પણ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં અને પુનર્જન્મમાં ન માનનારા એ સંપ્રદાયીઓને પ્રમાણો તેમજ દલીલોથી બતાવ્યુ કે પુનર્જન્મ છે જ છે.

મૂર્તિપૂજાના ખંડનથી પંજાબી હિન્દુઓ તેમજ પુનર્જન્મની હિમાયતથી બ્રાહ્મસમાજીઓ એટલા તો દુભાયા કે સ્વામીજીના આતિથ્ય માટે ફાળામાં પૈસા દેવાની પણ

ના પાડી, ઉતારા મેળવવા પણ મુશ્કેલ પડયા, કાશ્મીરના મહારાજા કોપશે એવી પણ ડરામણી દેખાડવામાં આવી; અને છેવટે મુસ્લિમોની કોઠીમાં ઉતારો મેળવવો પડયો, તો ત્યાં બેસીને એમણે મુસ્લિમો રખે દુભાશે–ખિજાશે એવા કોઈ ડરથી પોતાની વાતને છુપાવી નહિ.

ગોરા પાદરીઓને સ્વામીજી જડબાંતોડ જવાબો દેતા છતાં સત્યથી કદી ન ચાતરતા. વૈદિક વર્ણવ્યવસ્થા પર ચર્ચા થતાં જ્યારે એક પાદરીને સ્વામીજીએ કહ્યું કે વેદોમાં તો ગુણકર્મ અનુસાર વર્ણો રચાયા છે, ત્યારે પાદરીએ પૂછ્યું કે, 'જો મારાં ગુણકર્મ ઉત્તમ હોય તો હું બ્રાહ્મણ કહેવાઉં ખરો ?'

'બેશક.' સ્વામીજીએ ખાતરી આપી.

લાહોરમાં એમનો મત પૂરતી સંખ્યામાં ઝીલાતાં ત્યાં પણ આર્યસમાજ સ્થાપવાનો નિર્ણય થયો. પણ સમાજ સ્થાપવા અગાઉ સમાજના નિયમોનું નવસંસ્કરણ કરવું જોઈએ એમ વિચારી સ્વામીજીએ નિયમો નક્કી કર્યા:

૧. સર્વ સત્યો, સર્વ વિદ્યાઓ, તેમ જ વિદ્યાથી ઓળખી શકાતા સર્વ પદાર્થોનું મૂળ પરમેશ્વર છે.

૨. ઈશ્વર સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, નિરાકાર, સર્વશક્તિમાન, દયાળુ, અજન્મા, અનંત, નિર્વિકાર, અનાદિ, સર્વ-વ્યાપક અને પવિત્ર સૃષ્ટિકર્તા છે. એ જ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.

૩. વેદ સાચી વિદ્યાઓનું પુસ્તક છે, વગેરે વગેરે.

આ નિયમ ત્રીજો જો કાઢી નખાય, અથવા કંઈ નહિ તો ‘સાચી’ શબ્દ રદ કરાય, તો અમે પણ સમાજમાં ભળી જઈએ એમ બ્રાહ્મસમાજીઓએ કહ્યું; પણ સ્વામીજીએ ના કહી. આજે આપણને એ વાતનું વિસ્મય રહી જાય છે. વેદમાં સર્વ સાચી વિદ્યા જ ભરી છે એવો આગ્રહ આજે અસ્થાને ગણાશે, પણ સ્વામી દયાનંદ આર્ય શાસ્ત્રોના તેમ જ ઇતર ધર્મોના પૂરા તુલનાત્મક અભ્યાસને પરિણામે પોતાની પ્રખર બુદ્ધિ વડે એક એવી શ્રદ્ધા પર ઠર્યા હતા કે વેદ ઈશ્વરપ્રણીત છે. એ શ્રદ્ધા ભલે વિવાદાસ્પદ હોય, પણ પ્રામાણિક હતી, અને એટલી જ્વલંત શ્રદ્ધા જો ન હોત તો કદાચ તે યુગના ઉકરડા સાફ કરવાનું અશકય બની જાત.

લાહોરના આર્યસમાજની રચનામાં એક મંગળ વાત બની. મુંબઈના સમાજની રચનામાં સ્ત્રીને સભ્ય બનવાનો અધિકાર મળેલો, પણ પ્રધાન અથવા મંત્રીપદની સાથે ‘પુરુષ’ શબ્દ લગાવીને એ બંધારણ ઘડનારાઓએ ધર્મમાં સમાનતાનો આદર્શ સંકુચિત કરી નાખ્યો હતો. સ્વામીજીની સમજાવટથી લાહોરના નિયમોમાં ‘પુરુષ’ શબ્દ ઊડી ગયો.

એક વાર પોતે લાહોરના આર્યસમાજના સાપ્તાહિક સત્સંગ (અઠવાડિક સભા)માં આવ્યા ત્યારે પ્રાર્થના અને ઉપાસના ચાલી રહી હતી. ગુરુદેવને આવતા દેખી સભ્યોએ ઊભા થઈ સન્માન કર્યું. પ્રાર્થનાની સમાપ્તિ પછી સ્વામી-

જીએ કહ્યું: 'ઉપાસનાને સમયે ઉપાસકને ઈશ્વરના સત્સંગમાં નિમગ્ન બનવાનુ હોય છે. પ્રભુથી મહાન કોઈ હોઈ શકે નહિ. આથી ઉપાસના સમયે ગમે તેવો ચમરબંધી આવતો હોય તોપણ ઊઠવું ન જોઈએ. એ સમયે તો કોઈનો આદરસત્કાર કરવો એ પણ ઉપાસનાધર્મનો અનાદર કર્યા બરોબર છે.'

આ સૂચનાનો તે દિવસથી કડક અમલ થવા લાગ્યો. ઈસ્લામમાં પણ આ જ તત્ત્વ છે. નમાજને ટાણે પહેલો આવનાર પહેલો ને પછી આવનાર પાછળ જ બેસે—ભલે પછી એ બાદશાહ હોય. માલિકની પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે કોઈ કોઈને સત્કારી ન શકે. પોતે સમાજના સ્થાપક તરીકે પણ ઉપાસનાનું ગૌરવ વધુ વહાલું ગણ્યું એ એમની સ્વચ્છ દષ્ટિ દાખવે છે.

આર્યસમાજમાં પદવીઓ એનાયત કરવાની દરખાસ્તનો પણ એમણે વિરોધ કરી કહ્યું કે મેં કોઈ નવો મત નથી ચલાવ્યો, ગુરુ–ગાદીનો મઠ નથી બનાવ્યો, હું તો મઠવાદીઓના મઠોથી લોકોને સ્વતંત્ર કરવા ચાહું છું. પદવીઓ તો હાનિકર્તા છે.

પોતે 'પરમ સહાયક'ની પદવી સ્વીકારવાની તો ના કહી, પણ લાહોરના આર્યસમાજના સભ્ય તરીકે સ્વીકારાયા પૂર્વે તો એ સભાની અંદર એક પ્રસંગે મત આપવાની પણ ના કહી હતી

હતાશા

'વત્સ! મારુ શરીર બહુ વખત હવે નહિ ટકે.' સ્વામીજીએ આ વચન સવત ૧૯૩૬ના શ્રાવણમાં એક શિષ્યને યજ્ઞોપવીત આપતાં ઉચ્ચાર્યું.

'મહારાજ!' શિષ્યે પૂછ્યું, 'આપના દેહ પર મોટો આઘાત પડ્યો જણાય છે.'

'હા બેટા, આ દેહ પર દારુણ વિષપ્રયોગો થયા છે. યોગક્રિયાઓ વડે, ઊલટી કરીને તેમજ બસ્તી-કર્મ દ્વારા આવા કાલકૂટ વિષોને દૂર કરી શકાય છે, પણ લોહીમાં મળી ગયેલું ઝેર પૂરેપૂરુ નથી નીકળી શકતુ. એ કારણે જ શરીરની આધાર-શિલા તૂટી ગઈ છે. જો મને ઝેર ન દેવામા આવ્યું હોત તો હું બતાવી દેત કે સો વર્ષ સુધી તો મારા દેહની કાંકરી પણ ન ખરત'

'તો ગુરુદેવ! આપ આપની ચલાવેલી ધર્મનૌકાના પક્કા નાવિક બની રહે તેવા શિષ્યો કેમ નથી તૈયાર કરતા?'

સ્વામીજીએ ગંભીર ભાવે કહ્યું: 'વત્સ! પહેલાં તો મે પાઠશાળાઓ ચલાવી અનેક પડિતશિષ્યો બનાવ્યા. એ

લોકો મારી સામે હોય ત્યારે તો બહુ વિનય બતાવે છે, પણ મારાથી વેગળા પડે છે એટલે જેવા ને તેવા પૌરાણિકો બની રહે છે. હવે તો મને ખાતરી થઈ છે કે આ જન્મમાં મને લાયક શિષ્ય નહિ જ મળે. આનું પણ કારણ છે. હું તીવ્ર વૈરાગ્યવશ બની, યૌવનકાળમાં જ મારાં પૂજ્ય માતા-પિતાદિ પરિવારનો ત્યાગ કરી મૃત્યુને જીતવાને માટે યોગાભ્યાસ કરવા ચાલી નીકળ્યો તેનાં જ ફળો હું ભોગવું છું. ઘર છોડતી વેળા મેં માતાની મમતાનો વિચાર ન કર્યો, પિતૃ-ઋણ પણ ન ઉતાર્યું. આ એવાં કર્મ છે કે જે મને સુયોગ્ય શિષ્ય મળવાના માર્ગમાં અંતરાય કરી રહ્યાં છે. પણ નિરાશાની કોઈ વાત નથી. મારા પરમ લક્ષ્યને પાર ઉતારનારાઓને આર્યસમાજ જ પેદા કરશે.'

આવી નિરાશા સાથે સંબંધ ધરાવતી એક દુઃખકથા છે. અમેરિકાવાસી કર્નલ ઑલકોટ અને રૂસી રમણી મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી, જેઓ થિયૉસૉફિકલ સોસાયટી નામની એક ધાર્મિક ભ્રાતૃભાવ પર ચાલતી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાના સ્થાપકો હતાં, તેમણે વિદેશ બેઠે બેઠે સ્વામીજીના આર્યસુધારની વાતો જાણી હતી અને તેઓ સ્વામીજી સાથે પત્રવ્યવહાર પણ કરતાં હતાં. સ્વામીજીનાં તેઓ બન્ને શિષ્યો બન્યાં અને થિયૉસૉફિકલ સોસાયટીને પણ તેમણે આર્યસમાજનું એક અંગ બનાવી દીધી. તેઓ બન્ને હિન્દ આવ્યાં અને સ્વામીજી સાથે સત્સંગ સાધી આત્મા, પરમાત્મા, યોગાભ્યાસ વગેરે વિષયોમાં ઊંડા ઊતર્યાં. તેઓ પોતાને આર્ય કહેવરાવતાં, ભોંય પર બેસી ભોજન કરતાં, 'ઓમ્'નું પદક

અને યજ્ઞોપવીત પણ ધારણ કરી ચૂકયાં હતાં. થોડા દિવસ બાદ મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી સ્વામીજીની આજ્ઞા લઈ મુંબઈ ગયાં.

પછી સંવત ૧૯૩૭માં મુઝફ્ફરનગર ખાતે આર્યસમાજના બીજા વાર્ષિકોત્સવ પર હાજર થઈને સ્વામીજીએ જે બે ભાષણો આપ્યાં તેમાં થિયાસૉફિકલ સોસાઇટીથી સાવધાન બનવાનો સ્પષ્ટ સૂર છેડ્યો, અને મેડમ બ્લવેટ્સ્કીના ચમત્કારોની પણ કડક સમાલોચના કરી. એ બેઉ ભાષણો આર્યસમાજીઓને થિયોસોફિલ સોસાયટીથી અલગ થઈ જવાની ઘોષણારૂપ હતાં.

આમ કેમ બન્યું ? જેઓ પોતાને સ્વામીજીનાં શિષ્ય કહેવરાવતાં, પોતાની સોસાયટીના પ્રધાનાચાર્યપદે જેમણે સ્વામીજીને સ્થાપેલા, જેમની સભાનાં સર્વ કાર્યો પર સ્વામીજીની અનુમતિથી તેમના નામની મહોર લગાવાતી હતી, તે બેઉ ગોરાં વિદેશીઓથી સ્વામીજીને એકાએક સાવધાન રહેવા જેવું શું લાગ્યું ?

આર્યસમાજ અને થિયોસૉફિકલ સોસાયટી વચ્ચે આ ચિરાડનાં કારણો સ્વામીજી અને મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી વચ્ચે થયેલા છેલ્લા પત્રવ્યવહારમાંથી જડી રહે છે. આ પત્રવ્યવહાર સન ૧૮૮૦ ઑક્ટોબરનો છે. પહેલો પત્ર મુંબઈથી મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી લખે છે તેમાંથી આટલા મુદ્દાઓ તરી આવે છે:

(૧) કોઈ અન્ય સભા–સમાજના સભ્યો આર્યસમાજને પોતાનાં સંઘમાં ભેળવવા માગે તો તેને સ્વામીજીએ એવો

ઉત્તર દેવાનું સમાજીઓને કહ્યું કે સમાન નિયમોવાળા સંઘ હોય તો તો વાંધો નથી, પણ ભિન્ન નિયમોવાળી સંસ્થાને ના કહી દેવી. આવા વલણને મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીએ રોમના પોપની જહાંગીરી જેવું જણાવ્યું.

(૨) એક મત અને એક દેશવાળા આર્ય સભાસદો વચ્ચે જે મિત્રતા અને સ્નેહ જામી શકે તે વિદેશીઓનાં સમાજમાં સંભવે નહિ, એમ સ્વામીજીએ કહ્યું તે પણ થિયૉસૉફિકલ સોસાયટીને ઉદ્દેશીને જ કહ્યું છે.

(૩) થિયૉસૉફિકલ સોસાયટીના વિદેશવાસી સભ્યો તો આર્યસમાજી ભાઈઓને ભાઈ સમાન ગણે છે; પણ હિન્દવાસી અંગ્રેજ સભાસદો, ખાસ કરીને સિમલામાં રહેનારા અંગ્રેજો, સ્વામીજી સિવાયના બીજા સર્વ આર્યસમાજીઓ સાથે બંધુભાવે વર્તાવ કરવાની ના પાડે છે. પોલીસના સરકારી વડા અધિકારી હેન્ડરસને અમારી સોસાયટીના સભ્ય બનીને એ જ વાત કહી કે હિન્દીઓ અને ગોરાઓ વચ્ચે પડેલી ખાઈને પૂરવાનું જે કામ થિયૉસૉફિકલ સોસાયટી કરી શકશે તે સ્વામી દયાનંદની અનુદાર હિલચાલથી નહિ થઈ શકે. આર્યસમાજને અમે ભાઈઓ બરાબર કેમ જ માની શકીએ? તેઓનું આમ કહેવું હોવાથી થિયૉસૉફિકલ સોસાયટીમાં અમારે સભ્યો કરવા જોઈએ.

આના જવાબમાં સ્વામીજીએ લખેલો પત્ર પોતાનાં સોસાયટી સાથેનાં ભંગાણનાં સબળ કારણોને આગળ લાવનારો છે. દરેક મુદ્દાના જવાબ વાળતાં સ્વામીજી લખે છે કે—

(૧) તમારા અમેરિકાથી આવેલા પત્રો અને તે પછીની હિન્દ ખાતેની આપની મુલાકાતો દરમ્યાન તમે જ નક્કી કરેલું કે અમે સંસ્કૃત ભણશું અને અમારી સભાને સમાજની શાખા બનાવી દેશું.

(૨) મેં એક પણ તમારા સભ્યને આર્યસમાજી બનાવવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો; જ્યારે તમે એવા કરેલા યત્નો અનેક છે.

(૩) અમારા દેશવાસીઓની વચ્ચે જે સ્નેહભાવ જામી શકે તે બંધુભાવ અન્ય ભાષા બોલતા વિદેશીઓ સાથે ન જન્મે એ મેં કહ્યું છે ને હું માનું છું. એક ભાષાભેદને કારણે જ મારી અને તમ સરીખા યુરોપી મિત્રોની વચ્ચે પણ મેળ મળવાની કેટલી મુશ્કેલી પડે છે તે જોઈ લો.

(૩) તમે મારી સંમતિ વગર મારું નામ તમારા સભાસદ તરીકે રાખ્યું છે, તે બાબત મેં કર્નલ ઓલકોટને ઠપકો આપેલો.

(૪) તમે ઈશ્વરને કર્તાહર્તા નથી માનતાં એ તો આ ૧૯૩૭ના ભાદ્રપદની નવી વાત થઈ. તમે તે પૂર્વે તો મારા પૂછાણના જવાબમાં સ્પષ્ટ કહાવેલું કે તમે ઈશ્વરના કર્તૃત્વમાં માનો છો.

(૫) તમે લખો છો કે આર્યસમાજના નિયમની વિરુદ્ધ જતી તમારી સભાની મોટી વાત તો એ છે કે, તમે પ્રત્યેક ધર્મને આદર દઈ સર્વ ધર્મનાં લોકોને પોતાનામાં મિલાવી શકો છો, તેમના ધર્મમાં ધાલમેલ નથી કરતાં, પણ બંધુ

બનાવવા તેમને મોકલો છો, અને તમારી સભાના સભાસદ બનવાથી તેમને તેમના ધર્મમાર્ગમા અડચણ કશી નથી પડતી

હું પૂછુ છુ કે તમારો ધર્મ કયો છે? જો તમે કહેતા હો કે તમારો ધર્મ અમુક ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, તો કોઈ વિધર્મી તેમા ભળવા આવે નહિ, જો એમ કહેતા હો કે તમારો ધર્મ કોઈથી વિરુદ્ધ નથી, તો અન્યધર્મીઓને એમા ભળવા જરૂર શી છે? અન્યધર્મીને અધર્મી કહેવાવાળાઓ આપસમા બધુભાવ કઈ રીતે રાખી શકે? રાખે તો તો તેમનો ધર્મ જાય છે, તેમ પોતાના ધર્મને પકડી રાખે તો તમારી સભાનો સભ્ય કેમ બની શકે? એક જ મનથી એક જ કાળે બે કાર્યો બની શકતા નથી

(૬) અહીંના અગ્રેજો આર્યોને ઠીક લાગે તેમ માને, હુ તો સર્વની સાથે મિત્રભાવે વર્તુ છુ તેઓ આર્ય ધર્મને તેમજ આ ભૂમિના ઇતિહાસને સમજશે તે દિવસે તેમનો ભ્રમ દૂર થશે

(૭) તને કાશી મને લખેલ પત્રમા જણાવ્યું હતુ કે કદીક હુ વેદને ત્યાગીશ તોપણ તમે વેદને નહિ ત્યજો

(૮) અમુક મનુષ્ય ઈશ્વરને કર્તાહર્તા માને તે જ કારણે જો એની સાથે પ્રેમ ન થઈ શકતો હોય તો પછી તમારી સસ્થાનો બધુભાવનો સિદ્ધાત કયા રહ્યો!

આ પત્રવ્યવહાર છેલ્લા અથિછેદનની ઘડીનો લાગે છે પણ અહીં વર્ષનો પાછલો ઇતિહાસ તપાસનાર કહે છે

કે આ ભંગાણનાં બીજ કયારનાં રોપાઈ ગયાં હતાં. કારણો એ લાગે છે કે એક તો દૂરવિદેશે બેઠાં બેઠાં આ બે જણાંએ સ્વામીજીની જે મોહિની અનુભવી હોય તે આંહીં આવીને અનુભવ થતાં, સ્વામીજી પ્રત્યેનો મોટો વિરોધ દેખીને ઓછી પણ થઈ હોય. સ્વામીજી અંગ્રેજી ન જાણે, પેલાં બેઉ સંસ્કૃત કે હિન્દી ન જાણે, તેથી દુભાષિયાઓએ વિગતવાર સચ્ચાઈથી આ બેઉને સ્વામીજીનાં મંતવ્યો ન-પણ સમજાવ્યાં હોય. ત્રીજું, મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી જે ચમત્કારો બતાવતાં તેને મળેલી મહત્તા સ્વામીજીને નાપસંદ હતી. કારણ કે એ ચમત્કારોને સ્વામીજી યોગસિદ્ધિ ગણતા નહિ તેમ ચમત્કારો બતાવવા તે ઉચિત પણ સમજતાં નહિ. પણ એક મોટું કારણ તો એ લાગે છે કે થિયોસોફિકલ સભામાં સરકારી હાકેમો ને રાજપુરુષો ભળવા લાગ્યા હતા' અને તેમને આ સભાના પ્રધાન આચાર્યસ્થાન પર સ્વામીજી જેવા કટ્ટર રાષ્ટ્રવાદી પુરુષનું વર્ચસ્વ હોય એ ખટકતું હશે.

બાકી તો કશા જ આશ્ચર્યની વાત નથી કે સર્વ કોઈ પંથના અનુયાયીઓને એકત્રિત કરવાના ઉદ્દેશવાળી થિયોસો-ફિકલ સભા અને ચોક્કસ પ્રકારની કડક ધાર્મિક માન્યતાઓ પર મંડાયેલો આર્યસમાજ, એ બેઉ વચ્ચેનો મૂળ સંબંધ જ કૃત્રિમ હતો. વ્યવહારમાં એ ટકી શકે નહિ. વિચ્છેદ અનિવાર્ય હતો. દહીંદૂધમાં પગ રાખી શકાતો નથી.

તે વાતને જતી કરીએ, તો જે સમયે આ વિચ્છેદ —થો તે સમયની સ્વામીજીની મનોદશામાં વેદનાનું વલોણું

ઘૂમી રહ્યું હતું. મેરઠ આર્યસમાજના ઉત્સવ પરના છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં એ વેદના આ શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ:

'લોકો કહે છે કે તમે તો જે કોઈ આવે તેની આર્યસમાજમાં ભરતી કરી લો છો. મારો સ્પષ્ટ ઉત્તર આ છે, કે હું તો વેદને જ સર્વોપરી માનું છું–વેદ એક જ એવું પુસ્તક છે કે જેના ઝંડા તળે સમસ્ત આર્યો આવી શકે છે; એથી કરીને જે મનુષ્ય એમ કહે કે પોતે વેદમાં માને છે, અને આર્ય છે તેને આર્યસમાજમાં અપનાવી જ લેવો. એવા વિશ્વાસુનો અસ્વીકાર ન જ કરી શકાય. લોકો ભેદો પર વધુ નજર રાખે છે, પરંતુ તમે સૌ ભેદમૂલક કરતાં સુમેળ-મૂલક વાતો પર વધુ ધ્યાન દેજો.

'ને હવે તો તમારે સ્વાવલંબી બનવું જોઈએ. અત્યારે તો એવી અવસ્થા આવી ગઈ છે કે કોઈ પ્રતિપક્ષી આવે તો તમે તાર પર તાર કરીને મને જ તેડાવો છો. કોઈ સંશય પેદા થયો કે મારા પર જ લટકી રહો છો. ઉપદેશ કરાવવો હોય તોપણ મારા પર જ ભાર મૂકો છો. પરસ્પર ફાટફૂટ થાય, વૈમનસ્ય વધે, અણબનાવ અને વૈર પેદા થાય તો તેને મટાડવાની ચિંતા પણ મારે કરવી પડે છે ને દોડયા આવીને શાંતિ સ્થાપવી પડે છે. પણ મહાશયો! હું કંઈ સદાકાળ રહેવાનો નથી. મારું શરીર પણ ક્ષણભંગુર છે. આ દેહના કાચા ઘડાને પણ અંતે તો કાળના હાથે જ તૂટવાનું છે. વિચારો, મારી આંખ મિંચાયે તમે પાછળથી શું કરશો? તમારી ત્રુટિઓને તમે જ સ્વાવલમ્બનથી ઝટ પૂરી કરી

લો. મને શ્રદ્ધા છે કે એવા સમર્થો તમારામાંથી પેદા થશે અને આર્યસમાજનો મોટો વિસ્તાર થશે. એ વાડી ફૂલોથી લચી પડશે અને લીલીછમ રહેશે; પણ એ નિહાળવા હું નહિ હોઉં.'

આ વાણીમાં ભવિષ્યના ભણકારા હતા. સાંભળીને સર્વ આંખો છલછલી ઊઠી.

મૃત્યુંજય

૧

'ઝેર દઈને કે હથિયાર ચલાવીને જો કોઈ મને નહિ મારી નાખે, તો આ મારો દેહ મનુષ્યની આવરદાની છેલ્લામાં છેલ્લી અવધિ સુધી જીવતો રહેશે; લગારે કરમાશે નહિ, ઢીલો પણ પડશે નહિ.'

મૃત્યુ સામેનો આ પડકાર સાઠ વર્ષની ઉમ્મરે મહર્ષિજીએ જોધપુરમાં ઉચ્ચાર્યો. જીવનનાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ એ રાજસ્થાનમાં ઘૂમતા હતા અને રાજામહારાજાઓને ઠેકાણે લાવવા મથતા હતા. રાજાઓ તેમને અપૂર્વ સન્માન આપતા હતા.

'રાવરાજા તેજસિંહ જેવા જોરાવર સેવકો કોઈ વાર સ્વામીજીના પગ ચાંપવા બેસતા અને એ પગની પીંડીઓમાં આંગળી ખૂંચાડવા મથતા. પણ એ પીંડીઓના લોખંડી ગઠ્ઠાઓ ઊલટા તેઓની આંગળીઓને સમસમાવી મૂકતા. મૃત્યુ ભોંઠું પડીને પાછું વળી જાય એવો એ પહાડી દેહ આર્ય ધર્મના અમર સ્તંભ સરખો ઊભો હતો. પરંતુ વિધાતા એ વખતે જુદી જ વેતરણ કરી રહી હશે.'

ત્રણ ત્રણ વાર રૂબરૂ આવીને જોધપુરનરેશ જશવંત-સિંહજીએ સ્વામીજીને પોતાના દરબારમાં પગલાં કરવાં વીનવ્યા. એ વિનવણીને વશ થઈ એક દિવસ સ્વામીજી દરબારમાં દાખલ થાય છે તો રાજાજીની પાસે વારાંગના 'નન્નીજાન'ને બેઠેલી ભાળી. સ્વામીજીને આવતા દેખીને તુરત જશવંતસિંહજીએ ઇશારત કરી. નન્નીજાન પાલખીમાં પેસી ગઈ. ઝપાટાભેર પાલખી દરબારગઢમાંથી અલોપ થઈ ગઈ.

સ્વામીજીએ એને જોઈ લીધી. એમનું હૃદય વીંધાવા લાગ્યું. લગારે થડકયા વગર નિર્ભય યોગીએ ફિટકારનો ધોધ વહેતો કર્યો કે, 'જોધાણુનાથની આ દશા? રાજન્! કેસરીસિંહની ગુફામાં કૂતરીઓ દાખલ થઈ શકે? અરે, એ વેશ્યાઓને પેટે જન્મેલી રાજપુત્રીઓ પણ કયો ધંધો કરવાની? વેશ્યાનો! પોતાના જ વીર્યના સંતાનને વારાંગના બનાવવા રાજી હોય એવો કોઈ માનવી હશે? જોધ-પુરના ધણી! આપને આ ન છાજે. છોડી દો. છોડી દો.'

પીડાતે હૃદયે સ્વામીજી ચાલ્યા ગયા. તે દિવસ સાંજરે ભરી સભામાં પોતે બોલ્યા કે, 'આપણા દેશના મોટા પુરુષોનું સત્યાનાશ તો કયારનુંયે વળી ગયું હોત, પરંતુ તેઓના પાપના માચડા તો તેઓના ઘરમાં રહેલી પેલી જોગમાયા જેવી પત્નીઓના પતિવ્રતને લીધે જ હજુ ટકી રહ્યા છે. કુલવંતી એ આર્ય સતીઓએ જ પોતાના ધર્મ વડે પાપી ભરથારોની રક્ષા કરી છે.'

૨

મહારાજા પ્રતાપસિંહજીને સ્વામીજીએ નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો :

'માન્યવર શૂરવીર મહારાજા શ્રી પ્રતાપસિંહજી! આનંદિત રહો. આ પત્ર બાપુને પણ વંચાવજો.

'મને બહુ જ શોક થાય છે કે જોધપુરાધીશ અત્યારે આળસ વગેરે વિલાસમાં ગરક છે અને આપ તથા બાપુ રોગિયલ બન્યા છો. આ રાજ્યમાં સોળ લાખથી વિશેષ વસ્તી છે. એના રક્ષણ અને કલ્યાણનો મોટો બોજો આપ બહુ ઉઠાવી રહ્યા છો. એનો સુધારો–બગાડો પણ આપ ત્રણ જણા ઉપર ટકી રહ્યો છે. છતાં આપ ત્રણે જણા શરીરની રક્ષા પ્રત્યે બહુ જ ઓછું ધ્યાન આપો છો એ કેટલું શોચનીય!

'હું માગું છું કે મારા કહ્યા મુજબ આપ આપની દિનચર્યા સુધારી લ્યો, કે જેથી માત્ર મારવાડના જ નહિ, પણ આખા આર્યાવર્તના કલ્યાણમાં આપની કીર્તિ બોલાય. પછી તો જેવી આપની મરજી!

લિ.

'આશ્વિન વદી ત્રીજ : ૧૯૪૦. દયાનંદ સરસ્વતી'

એક બાજુ આ પત્ર લખાઈ રહ્યો છે. બીજી બાજુ સાપણી પોતાની દાઢમાં ઝેર ભરી રહી છે. નન્નીજાનના મનસૂબામાં સ્વામીજીનો કાળ રમવા લાગ્યો છે. એ સમજતી હતી કે સ્વામીએ ભલભલેરાઓને પણ વેશ્યાના સંગ

તજાવ્યા છે. મહર્ષિને એણે પોતાનો જમદૂત જાણ્યો, એના હૃદય–અંધકારમાં કાવતરું શરૂ થઈ ચૂક્યું.

જોધપુર આવ્યાને પાંચમો જ મહિનો જાય છે ત્યાં સ્વામીજીનો વફાદાર સેવક કલ્લૂ પાંચસો–છસો રૂપિયાનું દ્રવ્ય ચોરીને અલોપ થાય છે. જોધપુરમાં જાણ થઈ. મહારાજા જશવંતસિંહજીની આજ્ઞા છૂટી કે ચોરને પાતાળમાંથી પણ પકડી આણો. પરંતુ એ ન પકડાયો; ડંખ દઈને કાળો વીંછી સરકી જાય તેમ એ સરકી ગયો. એને મારવાડના પહાડની કે માર્ગોની લગારે પિછાન નહોતી. છતાં એ શી રીતે–ક્યાં છુપાયો! સ્વામીજીને સંદેહ ગયો. કાવતરાનો પહેલો દાવ પોબાર! બીજો દાવ રમાય છે.

સંવત ૧૯૪૦ના આસો વદિ ચૌદશની રાત્રીએ સ્વામીજીએ પોતાના રસોયા પાસેથી દૂધ લઈને પીધું. પોઢી ગયા. જરા વાર આંખો મળી ત્યાં તો પેટમાં વેદના ઊપડી. જાગી ઊઠયા. ત્રણ વાર ઊલટી કરી; પણ પાસે સૂતેલા સેવકોને ન જગાડયા. પ્રભાતે પોતે ઊઠયા, વેદના ઊપડી, ઊલટી કરી, પણ જીવ મોળો પડવા લાગ્યો. જઠરમાં શૂળા ભોંકાવા લાગ્યા. રાજના દાક્તર દોડયા આવ્યા; કૈંક ઓષધિઓ આપી. પણ કોણ જાણે શા ભેદથી ઉપચારની અસર ઊંધી જ થતી ગઈ. ગળું સુકાવા માંડ્યું; લોહીના બિન્દુએ બિન્દુમાંથી જાણે કે જીવન શોષાતું ગયું; છતાં ન અરેરાટ, ન સીસકાર કે ન ગભરાટ! વહાલું વહાલાને ભેટે તેમ જાણે કે યોગી મૃત્યુને આલિંગન લઈ

રહ્યો છે. આખરે બહુ દવાઓને પરિણામે એમનો આત્મારામ થોડા દિવસ ટકયો. પણ બિછાનામાં કાળી બળતરા ઊઠતી હતી. પિંજરના દ્વારમાંથી પ્રાણપંખી પાંખો ફફડાવવા લાગ્યું.

આવી દશામાં સ્વામીજીને આ વિષપ્રયોગના કાવતરાની જાણ થઈ. એ મહાજ્યોતને બુઝાવનારા પોતાના રસોયા જગન્નાથને એમણે પોતાની પાસે બોલાવ્યો. જગન્નાથે અપરાધ કબૂલ કર્યો. સ્વામીજીની ગંભીર મુખમુદ્રાની એક રેખાયે ન બદલી. દયાર્દ્ર શબ્દે એમણે કહ્યું, 'ભાઈ જગન્નાથ, મને બીજું કાંઈ નથી, પણ મારા જીવનનું કામ અધૂરું રહી ગયું. તને ખબર નથી કે તારે હાથે કેટલા બધા જીવોને નુકસાન થયું છે પણ કાંઈ નહિ, ભાઈ! લે આ થોડા રૂપિયા હું તને આપુ છું. એ લઈને તું તાબડતોબ આ રાજ્યના સીમાડા છોડી દે. નેપાલમાં જઈને છુપાઈ જા. નહિતર, અહીં જો જરાયે વાત ફૂટશે તો તારા લોહીનું બિન્દુએ બિન્દુ નીચોવી લેશે. જગન્નાથ, ભાઈ, જા! વાર ન લગાડ. મારા તરફથી નિર્ભય રહેજે, હું તારી વાત બહાર નહિ પાડું.'

પંદર વરસ વેશ પલટીને જગન્નાથે તિબેટમાં કાઢયાં, તેના પુરાવા મળે છે.

ત્રીજે દિવસે સ્વામીજીને પાલખીમાં બેસાડી આબુરાજ લઈ જવામાં આવ્યા. જોધાણનાથ પગે ચાલીને વળાવવા આવ્યા. એના હૃદયમાં ઊંડી દિલગીરી વ્યાપી હતી. વિદાય

દેતી વખતે તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, કેમ કે ભારતવર્ષની સત્યજ્યોતને બુઝાવવાનું પાતક એના રાજદ્વાર પર ચડતું હતું.

સ્વામીજીએ મહારાજાને દિલાસો દીધો, 'રાજન, ચિંતા ન કરશો. પ્રભુનાં નિર્માણ મિથ્યા નથી થતાં.'

સંધ્યા સમયે એમણે જોધપુરના પાદરને છેલ્લા રામ રામ કર્યા. આબુમાં એક નિપુણ દાક્તરની દવા હાથ બેઠી. દીવડામાં તેલ પુરાવા લાગ્યું. ત્યાં બીજી ફૂંક લાગી. સરકારી તબીબીખાતાનો લાલરંગી હુકમ છૂટ્યો કે દાક્તર લક્ષ્મણદાસે તાબડતોબ અજમેર ચાલ્યા જવું. દાક્તરે રાજીનામું આપ્યું. કોણ જાણે શો સંકેત કામ કરી રહ્યો હતો. રાજીનામું નામંજૂર થયું, દાક્તર ગયા. સ્વામીજીને પણ અજમેર ઉઠાવી ગયા. પણ પછી તો હાથ ખંખેરી નાખ્યા.

સાંજ પડતી આવે છે. જીભ પર, મોંમાં, માથામાં અને દેહને રોમે રોમે ફોલ્લા ઊપડ્યા છે. છતાં સ્વામીજીએ હજામને બોલાવી શિર પર મુંડન કરાવ્યું, નખ ઉતરાવ્યા, એક શિષ્યનો આધાર લઈને પોતે પલંઠી વાળી બેઠા, પછી અત્યંત વત્સલતા સાથે કહ્યું, 'બેટા આત્માનંદ, તારે કાંઈ જોઈએ છે?'

આત્માનંદજીનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધાર. ચાલી. એણે રડતાં રડતાં કહ્યું, 'આપને પ્રભુ આરામ આપે એથી વધીને બીજી કશી ઇચ્છા આ ત્રણે ભુવનમાં મારે નથી રહી.'

મહર્ષિજીએ હાથ લંબાવીને આત્માનંદજીના મસ્તક

પર મૂક્યો, બોલ્યા, 'બેટા, ગભરાવુ નહિ. કર્તવ્યનું પાલન કરતાં સદા આનંદમાં રહેજે. સંસારમા સયોગ-વિયોગ તો સ્વાભાવિક છે.'

પોતાની સગી જનેતા મરતી હોય ને જેમ ધાવણાં બચ્ચાં રડે તેમ ચેલા રડયા. મહર્ષિજીએ બબ્બે રૂપિયા અને બે દુશાલા મગાવી બને શિષ્યોને ભેટ દીધા. બંને જણાએ એ વસ્તુઓ પાછી મૂકી દીધી. પછી મહર્ષિજીએ તે દિવસનાં વારતિથિ પૂછ્યાં ઓરડાની ચોમેર નજર કરી દીધી વેદ-પાઠ આરભ્યો એ સ્વરોના ગુંજનમાં, કંઠમાં કે ઉચ્ચારમાં ક્યાંયે નિર્બળતાનો અંશ પણ નહોતો.

વેદના મંત્રો પૂરા કરી પુલકિત અંગે સંસ્કૃતમાં પર-માત્માની યશગાથાઓ ઉપાડી. સમાધિમાં બેઠા. મુખમંડળ ઉપર પ્રસન્નતાનો ઝગઝગાટ પથરાઈ ગયો. આખરે કમળશાં નેત્રો ઉઘાડી 'હે દયામય, તારી ઇચ્છા! ઓ દેવાધિદેવ, તારી જ ઇચ્છા! વાહ પ્રભુ. કેવી તારી લીલા!' એમ ગુંજારવ કરતાં કરતાં જન્મોજન્મનાં કર્મોને ખાક કરી, સંવત ૧૯૪૦ની કાર્તિકી અમાસ ને મંગળવારે એ આત્માની જ્યોત મહાજ્યોતમાં મળી અને જગત ઉપર સંધ્યાનાં અંધારાં ઊતર્યાં.

તપસ્વીની તેજ-ધારાઓ

મહર્ષિજીનું જીવનચરિત્ર વીરત્વની વિધવિધ ઘટનાઓથી ભરપૂર છે મણિ-રત્ન જેવું એ માનવ જીવન પોતાના પ્રત્યેક પાસામાંથી તેજ રેલાવી રહ્યું છે, જગતના રોષ, તિરસ્કાર અને દ્વેષનું ઝેર ઘોળી ઘોળીને પીતા પીતા તેના બદલામાં એ યોગીવર પોતાના આત્મ મંથનમાંથી જે અમૃત વલોણી વલોણીને આપ્યું છે, તેની સાક્ષી દેતા આ જીવન-પ્રસંગો છે આપણી જીંદગીમાં જ મહત્તાની કસોટી છે એ કસોટીની જ્વાળા વચ્ચે ઝળહળતા મહર્ષિ દીપી ઊઠે છે એના સિદ્ધાંતો સાથે મતભેદ ધરાવનારાઓને પણ એની મહાનુભાવતાની આ ઘટનાઓ સત્યનું ભાન કરાવે છે મતભેદો તો જગતમાં પડ્યા રહેશે સમજના ચશ્મે કેવળ આવી જીવન-ફોરમો

હજારો વર્ષો થયાં અબોલ બની ગયેલા ગંગાજીના કિનારાઓ ઉપર ફરી વાર શુદ્ધ વેદ-મંત્રો ગુંજી ઊઠ્યા છે, ઋષિમુનિઓનો વારસદાર વીર દયાનંદ રાજપૂતોના ગામડેગામડાં ચીરતો ઘૂમે છે ચાલીસ-ચાલીસ, પચાસ-પચાસ રાજપૂતો પંક્તિમાં ગોઠવાઈને ગંગા-તીરે ખડા થાય છે એ તમામને યજ્ઞોપવીત પહેરાવતા, દયાનંદજી ગાયત્રીના સિંહનાદ ગજાવે છે અને કેટલોય કાળ વીત્યા પછી પહેલી જ વાર, સંસ્કૃતિમાતાના સ્તન પરથી દૂર હડસેલાયેલાં, ધાવણાં, નિસહાય સંતાનો સરખી સ્ત્રીજાતિને આજ ગાયત્રી-જપવાનો અધિકાર પણ મહર્ષિ દયાનંદે જ અર્પણ કર્યો

ક્ષમાવીર

૧

સોંરો ગામમાં એક વાર સ્વામીજી ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. તે વખતે એક કદાવર, પહેલવાન, વિકરાળ જાટ આવી પહોંચ્યો. મોં ઉપર રોષ સળગે છે, ભવાં ચડી ગયાં છે, ખભા પર ડાંગ રહી ગઈ છે; લાલઘૂમ નેત્રો ફાડતો ને હોઠ પીસતો એ રાજપૂત સભાને ચીરીને સડસડાટ સ્વામીજીની સન્મુખ આવી ઊભો રહ્યો. એના મોંમાંથી અંગારા ઝરવા લાગ્યા, 'રે ધૂર્ત, તું સાધુ થઈને મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરે છે? ગંગામૈયાને નિન્દે છે? દેવોની વિરુદ્ધ બકવાદ કરે છે? હવે બોલ જલદી, તારા કયા અંગ ઉપર આ ડાંગ લગાવીને તને પૂરો કરી નાખું?'

આખી સભા થરથરી ઊઠી. પણ સ્વામીજીએ તો રતિ માત્ર ચલાયમાન થયા વિના, એની એ જ ગંભીર મુખમુદ્રા રાખીને હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યો:

'ભાઈ! મારો ધર્મપ્રચાર જો તને અપરાધ જ લ હોય, તો અપરાધ કરનાર તો આ મારું મસ્તક

માથું જ મને આવી વાતો સુઝાડે છે. માટે તારે સજા કરવી હોય તો એ અપરાધી માથા ઉપર જ તારી ડાંગ ફટકાર, બેટા!'

એ ક્ષમાવીરનાં નેત્રોની જ્યોત પેલા જાટનાં નેત્રોમાં પડી. ધગધગતો અંગાર જાણે કે જળધારા વડે બુઝાઈ ગયો. સ્વામીજીના ચરણોમાં એ ઢળી પડયો, રડવા લાગ્યો. સ્વામીજી બોલ્યા, 'વત્સ! તેં કશુંયે પાપ નથી કર્યું. અથવા કદાચ તેં મને માર્યો હોત તોપણ શી ચિંતા હતી? જા, પ્રભુ તને સન્મતિ દેજો!'

૨

સેંકડો રાજપૂતોને યજ્ઞોપવિત દેતા દેતા સ્વામીજી ગામોગામ ઘૂમી રહ્યા હતા. એક વખત કર્ણવાસમાં એમનો પડાવ હતો. ગંગાસ્નાનના મેળા પર હજારો માનવી એકઠાં થયેલાં હતાં. બરોલીના ઠાકોર રાવ કર્ણસિંહ પણ આવેલા. આ રાવને વૈષ્ણવ પંથનો એવો તો નાદ લાગેલો કે પોતાના નોકર ચાકરને—અરે ગાય, ભેંસ તેમ જ ઘોડાઓને કપાળે ને કંઠે પણ તે બલાત્કાર કરીને તિલક–કંઠી લગાવી રહ્યા હતા. એક રાત્રીએ એના મુકામ પર રાસલીલા રમાતી હતી. સ્વામીજીને પણ પંડિતો બોલાવવા આવ્યા.

સ્વામીજીએ કહ્યું: 'એવા હલકા કામમાં હું ભાગ નહિ લઈ શકું. આપણા પૂજનીય પુરુષોનો તમે વેશ ભજવી રહ્યા છો, એ કૃત્ય તો ધિક્કારને પાત્ર કહેવાય.'

રાવ કર્ણસિંહને આ અપમાનનો ઘા વસમો લાગ્યો. બીજે દિવસે સાંજરે પોતાના મંડળને લઈ ખુન્નસભર્યો રાવ આવી પહોંચ્યો. સ્વામીજી ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. શ્રોતાઓ શ્રવણમાં તલ્લીન છે. રાવને આવેલા જોઈ સ્વામીએ સત્કાર કર્યો કે, 'આવો.'

'ક્યાં બેસીએ?' કડક સ્વરે રાવ ગરજી ઊઠયા.

'જ્યાં આપની ખુશી હોય ત્યાં.' હસીને સ્વામીજી બોલ્યા.

'તમારી પડખે જ બેસીશું.'

'ખુશીથી; આવો, બેસો.' કહી સ્વામીજીએ પોતાના આસન પરથી ચોથી હટાવી લીધી.

પણ રાવને તો ટંટો જ મચાવવો હતો. એના મદોન્મત્ત કંઠમાંથી વચનો નીકળ્યાં કે 'સંન્યાસી થઈને રાસ-લીલામાં હાજરી ન આપી તેની લજ્જા નથી આવતી?'

મંદ મંદ હસતા મહર્ષિએ જવાબ વાળ્યો:

'રાવ મહાશય, આપના પૂજ્ય પૂર્વજોના વેશ લઈને હલકાં મનુષ્યો નાચે અને આપ ક્ષત્રિયો બેઠા બેઠા એ નાટક ઉપર ખુશી થાઓ, એની લજ્જા તો આપને જ આવવી ઘટે. કોઈ સાધારણ લોકો પણ પોતાનાં કુટુંબીજનોના વેશ જોઈને કદી ખુશી થાય ખરા કે?'

'અને તમે ગંગામૈયાની પણ નિન્દા કરો છો, ખરું કે?'

'ના ભાઈ, હું ગંગાની નિન્દા નથી કરતો, પણ ગંગા

જેવી અને જેટલી છે તેવી અને તેટલી જ હું એને વર્ણવી બતાવું છું.'

'એટલે ? ગંગા કેટલી છે ?'

કમંડળ ઉઠાવીને સ્વામીજી બોલ્યા, 'જુઓ, મારે માટે તો આ કમંડળ ભરાય તેટલી જ.'

કર્ણસિંહના હોઠ કમ્પી રહ્યા હતા.

સ્વામીજી ફરી વાર બોલ્યા: 'રાવ સાહેબ, આપના કપાળમાં આ તિલક શાનું છે ?'

'એ 'શ્રી' છે. એને ન ધારણ કરનાર ચંડાળ છે.' રાવે ડોળા ફાડચા.

'આપ ક્યારથી વૈષ્ણવ થયા ?'

'કેટલાંયે વર્ષો થયાં.'

'અને આપના પૂર્વજો પણ વૈષ્ણવ હતા કે ?'

'ના.'

'ત્યારે આપના કથન પ્રમાણે તો આપના પૂર્વજો તેમ જ થોડાં વર્ષ પૂર્વે આપ પોતે પણ ચંડાળ જ હતા એમ ઠર્યું !'

રાવનો હાથ તલવારની મૂઠ ઉપર ગયો. અને એણે ત્રાડ દીધી: 'મોં સંભાળીને બોલ !'

બીજા દસબાર હથિયારબંધ લોકો હતા, તેના પંજા પણ પોતપોતાની તલવાર પર ગયા. શ્રોતાઓ ડરી ગયા. પણ સ્વામીજીએ તો પોતાની ગંભીર વાણીમાં શરૂ રાખ્યું

કે, 'શીદને ડરો છો ? કશી ચિંતા નથી. મેં સત્ય જ કહ્યું છે.

રાફડામાંથી ભભૂકતા ફણીધરની માફક રાવ કર્ણસિંહ ફુંફાર કરતા ગાળોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. એનો જમણો હાથ વારંવાર ખડ્ગની મૂઠ પર જવા માંડ્યો. પરંતુ સ્વામીજીએ તો મોં મલકાવીને જ શાંત વાણી ઉચ્ચારી કે, 'રાવ સાહેબ, વારંવાર ખડ્ગ શા માટે ખખડાવો છો? જો શાસ્ત્રાર્થ જ કરવો હોય તો પછી આપના ગુરુજીને તેડી લાવો; પણ જો શસ્ત્રાર્થ જ કરવો હોય તો પછી અમને સંન્યાસીને શીદ ડરાવો છો ? જઈને જયપુર-જોધપુરની સાથે બાખડો ને !'

કોપ-જ્વાળામાં સળગતો રાવ તલવાર ખેંચીને સ્વામીજીની સામે ધસ્યો. એક વાર તો સ્વામીજીએ ધક્કો દઈને દુશ્મનને પાછો નાખ્યો, ત્યાં તો ચોગણો કોપ કરીને રાવ ફરી વાર ધસ્યો. સ્વામીજી પર તલવાર ફરવાની જરાયે વાર નહોતી. પણ સ્વામીએ ઊભા થઈને ઝપાટામાં પોતાનો પંજો પહોળો કરી રાવના હાથમાંથી તલવાર ઝાલી ઝૂંટવી લીધી અને તલવારની પીંછીને જમીન ઉપર ટેકવી મૂઠ પર એક એવો દાબ દીધો કે 'કડાક' કરતા એ તલવારના બે ટુકડા થઈ ગયા. રાવનું કાંડું પકડીને સ્વામીજીએ કહ્યું, 'કેમ, હવે હું તમારા પર પ્રહાર કરીને બદલો લઉં એવી તમારી ઈચ્છા છે ખરી ?'

રાવનું મોં ઝંખવાણું પડ્યું.

'રાવ સાહેબ, તમારા અત્યાચારથી ચિડાઈને હું

તમારું બૂરું ચિન્તવું નહિ. હું સંન્યાસી છું. જાઓ, પ્રભુ તમને સન્મતિ આપે!'

તલવારના બંને ટુકડા સ્વામીજીએ દૂર ફગાવી દીધા. રાવ રવાના થઈ ગયા. આ ઉગ્ર ઘટના બની તે વેળા પચાસ માણસો સ્વામીજી પાસે બેઠાં હતા. તેઓએ એવો આગ્રહ કર્યો કે રાવને અદાલતમાં ઘસડવા જોઈએ.

સ્વામી કહે, 'એ કદી ન બને. એ બિચારો તો પોતાની ક્ષત્રીવટ ચૂક્યો, પણ હું મારા બ્રાહ્મણત્વમાંથી શા માટે લથડું?'

'ભક્તજનોએ આવીને સ્વામીજીને વીનવ્યા કે લોકો આપની જિંદગી લેવા વારંવાર હુમલા કરે છે. તો આપ અહીં ઉઘાડા સ્થાનમાં ન રહેતાં અમારા અંદરના ખંડમાં રહો.'

સ્વામીજી કહેતા કે, 'ભાઈ! અહીં તો તમે રક્ષણ કરશો, પણ હું બીજે જઈશ ત્યાં કોણ બચાવવાનું હતું? મને તો પ્રભુ જેવડો ચોકીદાર મળ્યો છે. મને કશો ભય નથી.'

એક દિવસ સભાની વચ્ચોવચ્ચ એક કાલીનો ઉપાસક બ્રાહ્મણ નશામાં ચકચૂર થઈને આવ્યો અને ગાળો દેતાં દેતાં સ્વામીજીની સામે પગરખું ફેંક્યું. પગરખું તો સ્વામીજીને ન વાગતાં વચ્ચે જ પડી ગયું, પણ ત્યાં બેઠેલા સાધુઓની આંખોમાં ખુન્નસ ભરાઈ આવ્યું. તેઓ આ બ્રાહ્મણને પકડીને મારવા મંડયા. સ્વામીજીએ તેઓને અટકાવીને કહ્યું, 'શા માટે? મને કંઈ જ દુઃખ નથી. અને

ક્દાપિ જોડા મને વાગ્યો હોત તોપણ એ ક્યાં રામબાણ હતું.'

'મહારાજ, એકલા એકલા આપ હસી કાં રહ્યા છો ?' એક દિવસ ભક્તોએ પૂછ્યું.

'જુઓ, એક માણસ અહીં ચાલ્યો આવે છે. હમણાં તમને એનો તમાશો બતાવું.' સ્વામીજીએ જવાબ દીધો.

ત્યાં તો એક બ્રાહ્મણ મિષ્ટાન્ન લઈને આવી પહોંચ્યો. 'સ્વામીજી ! નમો નારાયણ !' કહીને એણે મિષ્ટાન્નની ભેટ ધરી.

સ્વામીજીએ કહ્યું, 'લ્યો, થોડું તમે પણ ખાઓ, હું પણ ખાઉં.'

પરંતુ પેલા માણસે મીઠાઈ ન લીધી. સ્વામીજીએ ત્રાડ મારીને કહ્યું, 'ખાઓ, કેમ નથી ખાતા ?'

બ્રાહ્મણ કાંપી ઊઠયો. એણે બે હાથ જોડયા. સ્વામીજીએ પાસે બેઠેલા એક કૂતરાને બટકું ખવરાવ્યું; તુરત જ કૂતરો ઢળી પડયો.

હસતાં હસતાં પોતાના ભક્તોને આ ઘટના બતાવીને પોતે બોલ્યા, 'આટલા માટે હું હસતો હતો. આ વિષ-પ્રયોગ જોયો ?'

ભક્તો પોલીસને બોલાવવા ઊઠયા. સ્વામીજી કહે, 'એ ન જ બને. જુઓ, એ બાપડો થરથરે છે. એને એટલી સજા બસ થશે.'

બ્રાહ્મણને છોડી દેવામાં આવ્યો.

'છોકરાઓ !' અમૃતસરમાં એક દિવસ એક પાઠશાળાના શિક્ષકે પોતાના નાની વયના વિદ્યાર્થીઓને શીખવ્યું, 'ચાલો, આજે આપણે એક સ્થળે કથા સાભળવા જવાનું છે. તમે તમારાં દફતરોમાં ઈંટોના ટુકડા ભરી લો. ત્યાં હું ઇશારો કરુ કે તુરત જ તમે એ કથા કહેનારની ઉપર ઈંટોનો મારો ચલાવજો હો ! કાલે તમને લાડુ આપવામાં આવશે.'

કથાકાર તો મહર્ષિ દયાનદ વિના બીજો કોણ હોય ! બાળકો સહિત ગુરુજી કથામા ગયા સાંજ પડી અને અંધારું થયુ કે તત્કાળ ગુરુજીએ આજ્ઞાંકિત છોકરાઓને ઇશારત કરી. તત્કાળ સ્વામીજીના માથા પર ઈંટોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. આખી સભા ખળભળી ઊઠી. પણ સ્વામીજીએ સૌને શાંત પાડ્યા. પોલીસના અધિકારીઓએ એ બાળકોમાંના કેટલાએકને પકડીને સ્વામીજીની પાસે હાજર કર્યાં. પોલીસના પંજામાં સપડાયેલા એ બટુકો ચોધાર રડતા હતા. ડૂસકા ભરતાં ભરતાં તેઓએ કબૂલ કર્યું કે અમારા પંડિતજીએ અમને લાડુની લાલચ દઈને આ કૃત્ય અમારે હાથે કરાવ્યું હતું.

સ્વામીજીએ એ જ પળે લાડુ મંગાવ્યા, બાળકોને વહેંચી દીધા અને કહ્યું, 'બચ્ચાઓ, તમારા પંડિતજી તો

હવે કદાચ તમને લાડુ નયે આપે એમ સમજીને હું જ આપી દઉં છું. ખાઓ અને આનંદ કરો.'

એક વખત વ્યાખ્યાન ચાલી રહ્યું છે. ઇસ્લામના સિદ્ધાંતો ઉપર નિખાલસ દિલે શાંત ચર્ચા થાય છે. એવામાં એક તરુણ મુસલમાન ત્રાડ દેતો ઊભો થઈ ગયો; તલવારની મૂઠ પર હાથનો પંજો પસારીને એ બોલ્યો, 'અય સ્વામી, મોં સંભાળી બોલજો. ખબરદાર, અમારા ધર્મ વિષે એક પણ બદસખૂન બોલ્યા છો તો!'

'બેટા!' અત્યંત કોમળ સ્વરે સ્વામીજી બોલ્યા, 'બેટા! તારા મોંમાં તો હજુ દૂધિયા દાંત છે. જો હું તારી એવી ત્રાડોથી ડરતો હોત તો આટલું જોખમ શિર પર ઉઠાવીને શીદ ઘૂમત? બેસી જા, ભાઈ.'

લજ્જા પામીને યુવક બેસી ગયો.

અજમેરનો પાદરી શૂલબ્રેડ સાહેબ સ્વામીજીનાં નિખાલસ સત્યોની ઝાળને સહન નહોતો કરી શકતો. રાતી–પીળી મુખમુદ્રા કરીને એણે સ્વામીજી સન્મુખ ચેતવણી ઉચ્ચારી કે, 'કેદમાં પડશો, કેદમાં.'

હસીને સ્વામીએ જવાબ દીધો: 'બંધુ, સત્ય ખાતર કેદ પકડાવું એ તો લગારે લજ્જાની વાત નથી. એવી વાતોથી તો હું હવે નિર્ભય બની ગયો છું. મારા વિરોધીઓ કદાચ મને તુરંગની કોટડીમાં નખાવશે, તો એ વેદના સહેતાં

સહેતાં ન તો હું મારા પ્રતિપક્ષીઓનું બૂરું વાંછવાનો કે ન તો મારા દિલમાં કશી દિલગીરી થવાની. પાદરીજી, લોકોનો ડરાવ્યો હું સત્યને નહિ છોડું. ઈસુ ભગવાનનેયે ક્યાં નહોતું લટકવું પડ્યું ?'

એક દિવસ એક બ્રાહ્મણે આવીને સ્વામીજીને પાનનું બીડું અર્પણ કર્યું. ભાવિક મનુષ્યની સ્નેહ-ભેટ સમજીને સ્વામીજીએ બીડું મોંમાં મૂક્યું. લગાર રસ લેતાં જ પોતે પામી ગયા કે પાનમાં ઝેર છે. એ પાપીને કશુંયે ન કહેતાં પોતે ગંગાકિનારે જઈ, ઊલટી કરી, ઝેર ઉતારી નાખ્યું. કાંઈયે ન બન્યું હોય તેમ આવીને પાછા આસન પર શાંત મુખમુદ્રા ધરી બેઠા. પણ પાપ ન છૂપ્યું. અપરાધી ઝલાયો. તહસીલદારે એ પાપીને પકડી ગિરફ્તાર કર્યો. તહસીલદારે માન્યું કે સ્વામીજી પોતાના પર પ્રસન્ન થશે. પણ સ્વામીજીએ તો એની સાથે બોલવુંયે બંધ કર્યું. ચકિત બનેલા તહસીલદારે સ્વામીજીની નારાજીનું કારણ પૂછ્યું. જવાબ મળ્યો કે, 'ભાઈ! મારે ખાતર તમે એક પામર મનુષ્યને કેદમાં પૂર્યો તેથી હું ઉદાસ છું. હું અહીં મનુષ્યને બાંધવા નથી આવ્યો, મુક્ત કરવા આવ્યો છું. બીજાઓ પોતાની સજ્જનતા તજે, પણ તેથી હું મારી ખાનદાનીને શા સારુ ગુમાવું ?'

તહસીલદારે બ્રાહ્મણને છોડી દીધો.

કાશીના મહારાજાની સરદારી નીચે બનારસી પંડિતોએ મળીને એક વાર દયાનંદજીને શાસ્ત્રાર્થ માટે નોતરી લીધા.

પોતાના વિજયની જૂઠી તાળીઓના હર્ષનાદ કરીને સંધ્યા કાળે પંડિતોની ટોળીએ શોર ઉઠાવ્યો ગડબડ મચી ગઈ પચાસ હજાર શ્રોતાઓની મેદનીમાંથી સ્વામીજીને શિરે ઈંટો, પથ્થરો, છાણ અને ખાસડાંની તડાપીટ બોલી આધુવર શબ્દ અરખોયે ન બોલ્યા. ફૂલો વરસતા હોય તેવી પ્રસન્ન મુખ-મુદ્રા રાખીને બેઠા રહ્યા. પંડિતો પણ પોતાનો દિગ્વિજય થયો માની ચાલ્યા ગયા ઈશ્વરસિંહજી નામના એક પંડિતે જ્યારે દયાનંદ ઉપર આવું વીતક વીત્યાની વાત સાંભળી, ત્યારે એણે મનસૂબો કર્યો કે, 'ચાલો, જોઈએ તો ખરા કે અત્યારે દયાનંદ ઉપર આ અપમાનની શી અસર થઈ છે. એના બ્રહ્મજ્ઞાનીપણાનું માપ તો કાઢીએ!'

ઈશ્વરસિંહજી ઉદ્યાનમાં પહોંચ્યા. જુએ છે તો શીતળ સુમધુર ચાંદનીમાં સ્વામીજી કુંજર શી ગતિએ ટેલી રહ્યા છે.

પંડિતનો સ્નેહભાવે સત્કાર કરીને સ્વામીજીએ જ્ઞાન-વાર્તાઓ માંડી, મધુર વિનોદ રેલાવ્યો. ન મુખ પર ઉદાસીનો છાંટો, ન વ્યાકુળતા, ન ખેદ, કે ન લગારે છૂપો રાગ —જાણે કશુંય બન્યું નથી ઈશ્વરસિંહજીએ એવી વિજયવંત સાધુતાનાં દર્શન કર્યા. યોગીવરના નિર્મળ ચિદાકાશમાં નિરાશાની નાની સરખીયે વાદળી ન ભાળી પંડિતજીથી બોલાઈ ગયું, 'મહારાજ! આજ સુધી હું આપને પંડિત જ માનતો. આજે એ પંડિતાઈને પેલે પાર જઈને મેં જાણે કે સાચા વીતરાગના દર્શન કર્યા.'

મથુરાપુરી આખી ખળભળી ઊઠી છે જાણે કોઈ શયતાન

આવીને ધર્મને નરકમાં ઘસડી જાતો હોયની, એવી વ્યાકુળતા મથુર.ના પંડાઓમાં મચી રહી છેઃ સ્વામીજીએ આહ્વાન દીધું છે કે, 'સુખેથી શાસ્ત્રાર્થ કરવા ચાલ્યા આવો.'

પાંચસો પંડા આવ્યા, પણ શાસ્ત્રાર્થ કરવા નહિ, ગાળા ગાળી અને મારામારી મચાવવા. અગાસી ઉપર ઊભા ઊભા સ્વામીજી મોં મલકાવી રહ્યા છે અને જમાવટ કરીને નીચે ઊભેલા લાઠીદાર ચોબાઓ ગાળોનો મારો ચલાવે છે. મકાન ઉપરચોકી કરતા ક્ષત્રિયસેવકોએ સ્વામીજીને કહ્યું કે,' મહારાજ, થોડીક રજા આપો. આ પંડાઓને પાંસરા કરીએ'

સ્વામીજી કહે છે કે, 'ના ભાઈ, આ ધર્માંધતા ઉપર દયા ઘટે, કોપ ન ઘટે. બાકી તો મારા આંહીં આવવાનો આટલોયે લાભ શું ઓછો છે, કે આ પીર, ઊંઘતા, પશુવત પંડાઓમાં પણ આ- ાવી આટલી સખ્યામાં એ બાપરા એકઠા કમ નથી.'

પણ ના કહેશો, હો!'

સભા જેમની તેમ ચાલુ રહી. શાંતિથી વ્યાખ્યાન ખતમ થયું એટલે સ્વામીજીએ એ બન્નેને ગળે પોતના હાથ વીંટયા, પૂછયું : 'ભાઈ, સાચું કહેજો, હો, આ તમને કોણે શિખાવેલું ?'

હાથ જોડીને બન્ને બોલ્યા : 'બાપુ ! માંગીલાલ મુનીમે. અમને બદલો દેવાનું પણ એમણે વચન દીધું છે.'

'કશી ફિકર નહિ' એટલું જ કહી હસીને સ્વામીજીએ બન્નેને છોડી દીધા.

❦

મુંબઈમાં સ્વામીજીનાં પગલાં થયાં. વલ્લભી સંપ્રદાયના ગોસાઈ મહારાજોએ માન્યું કે આપણો કાળ આવ્યો. સ્વામીજીને સલાહો મળી કે, 'મહર્ષિજી, વલ્લભપંથીની છેડ ન કરતા, હો!'

દયાનંદજી કહે છે કે, 'ભાઈ, અસતને તો ઇંદ્રના આસન પર પણ દીઠું નહિ મેલું—મારું ભલે થવું હોય તે થાઓ!'

❦

'બલદેવસિંહ ! બચ્ચા ! તારી આંખોમાં આજ હું મારું મોત ઉકેલી રહ્યો છું' ઓચિંતા એક દિવસ પોતાના બહાર જઈ આવેલા સાથી પ્રત્યે મહર્ષિ મુંબઈમાં બોલી ઊઠયા.

બલદેવને માથે જાણે વીજળી પડી.

'બોલ બચ્ચા ! આજ ગોસાઈને ત્યાં ગયો હતો ?'

બલદેવે ચકિત બનીને ડોકું ધુણાવ્યું.

'શી શરતે મને વિષ દેવાનું ઠર્યું છે?'

'એક હજાર રૂપિયે.' લાઇલાજ બનેલા બલદેવે પૂરેપૂરું અંતર ખોલી નાખ્યું.

'જો બચ્ચા, પરમેશ્વર જેનો રખવાળ છે એને કોઈ ન મારી શકે, હો! કાશીમાં મને હળાહળ ઝેર દીધેલું હતું. રાવ કર્ણસિંહે પાનમાં વિષ ભેળવી ખવાડયું હતું. બીજા કૈંકે એ પ્રયોગો મારા પર અજમાવ્યા છે, છતાં હું જીવું છું; ને યાદ રાખજે, હું હમણાં નથી મરવાનો.'

બલદેવસિંહ સ્વામીજીના ચરણોમાં લેટી પડયો.

મુંબઈમાં વ્યાખ્યાન ચાલી રહ્યું છે. વલ્લભ સંપ્રદાયના ટોળાએ ઈંટ, પથ્થર અને ધૂળના પ્રહારો સ્વામીજીના માથા પર શરૂ કરી દીધા. સહુએ સ્વામીજીને વ્યાખ્યાન બંધ કરવાની સલાહ દીધી. જવાબમાં સ્વામીજી બોલ્યા :

'મારાં ભાંડુઓએ ફેંકેલાં ઈંટ, પથ્થર તો મારે મન ફૂલોની વૃષ્ટિ સમાન છે. બાકી, વ્યાખ્યાન તો ઉચિત સમયે જ સમાપ્ત કરીશ; અધૂરું તો નહિ મેલાય. ભલે પથ્થરો વરસતા.'

માર સહેતાં સહેતાં સ્વામીજીએ બરાબર મુકરર સમયે જ વ્યાખ્યાનની સમાપ્તિ કરી.

૧૮૭૫માં ન્યાયમૂર્તિ સ્વ. મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેએ સ્વામીજીને પુનામાં નિમંત્ર્યા. ત્યાં જઈને સ્વામીજીએ પંદર વ્યાખ્યાનો દીધાં. વિદાયને દિવસે પ્રજાએ પાલખીમાં વેદ પધરાવી, હાથીને હોદ્દે સ્વામીજીને બેસાડી, ધર્મ–સવારી કાઢી. નગરની બદમાસ ટોળીએ આની સાથોસાથ 'ગર્દભાનંદ સવારી' ચડાવી, કોલાહલ કર્યો, અપશબ્દોની ઝડી વરસાવી. વરસાદમાં ભીંજેલી ધરતી પરથી કાદવ ઉપાડી ઉપાડીને છાંટયો. સ્વામીજી અને સ્વ. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, બન્ને જણા કાદવમાં ખરડાયા. ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ હુકમ આપ્યો હોત તો પલકમાં એ ટોળું તુરંગનાં દ્વાર દેખત. પણ સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું, 'રાનડેજી, કશી ચિન્તા નહિ. કશુંયે કષ્ટ આ બાપડાઓને દેશો નહિ.'

મિરજાપુરમાં છોટુગીર નામનો એક ગુંસાઈ રહેતો હતો. ભારી જલદ પ્રકૃતિનો એ આદમી હતો. એક વખત એ જબરદસ્ત ટોળું લઈને સ્વામીજીના મુકામ પર ચડી આવ્યો. આવતાંની વાર જ સ્વામીજીના પગ ઉપર પગ રાખીને એ તો બેસી ગયો અને ફાવે તેમ બકવાદ કરવા લાગ્યો.

સ્વામીજીએ પૂછ્યું, 'આ કોણ છે?'

'કાશી વિશ્વનાથ જેવા જ અહીંના એક પ્રાચીન મહાદેવના પૂજારી છે.'

સ્વામીજી સમજી ગયા કે આ ભાઈ લડાઈ મચાવવા જ આવ્યા છે. એટલે તો પોતે વધુ નિર્ભય બનીને કાશીવિશ્વ-

નાથનું ખંડન કરવા મંડયા. સ્વામીજીની પાસે પતાસાંનો ડબો પડયો હતો તેમાં હાથ ઘાલીને આ ગુસાઈ એક એક પતાસું ઉઠાવીને અજીઠે હાથે પતાસાં ભુકડાવવા લાગ્યો.

સ્વામીજી શાંત સ્વરે બોલ્યા : 'અરે ભાઈ, પતાસાં ખાવાં હોય તો મૂઠો ભરીને એક સામટાં લઈ લે ને! મારા બધાં પતાસાં શીદને અજીઠાં કરી રહ્યો છે?'

ગુંસાઈ માન્યો નહિ. એટલે સ્વામીજીએ ત્રાડ નાખીને સેવકોને આજ્ઞા કરી કે, 'બહારનો દરવાજો બંધ કરી દો. હું એકલો જ આ બધાને હમણાં સીધા કરી નાખું છું.'

વિકરાળ આકૃતિ દેખીને છોટુગીરનું હૃદય કમ્પી ઊઠયું. એણે પોતાનો કાળ ભાળ્યો. ખસીને એ દૂર બેસી ગયો. ટોળું દિગ્મૂઢ બની ઊભું રહ્યું.

છોટુગીરનો ઘમંડ તે વખતે તો તૂટી ગયો, પણ એની દ્વેષ-જ્વાળા ઓલવાઈ નહિ. એક રાત્રીએ એણે બે પહેલવાનોને સ્વામીજી પર હુમલો કરવા મોકલ્યા. રાત્રીને શાંત સમયે સ્વામીજી એક ભક્તને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી રહ્યા હતા. એવામાં આ ગુંડાઓએ આવીને ઠઠ્ઠામશ્કરી આદરી દીધાં. એક-બે વાર તો સ્વામીજીએ એને કોમળ વાણીમાં સમજાવ્યા; પણ જ્યારે એણે જોયું કે ભલમનસાઈ ફોગટ જાય છે, ત્યારે પોતે સિંહગર્જના કરી. અને એ તો આત્મ-સિદ્ધ બ્રહ્મચારીની ત્રાડ! છાતી વિનાના એ બન્ને માનવ-પશુઓ કાંપી ઊઠયા, પરસેવે ભીંજાયા.

સ્વામીજીએ સૌમ્ય સ્વરે કહ્યું કે, 'જાઓ, સુખેથી

ચાલ્યા જાઓ અમે સન્યાસી છીએ. અમારો ધર્મ કોઈને મારવાનો નથી '

ફરી વાર સ્વામીજી કર્ણવાસમા આવી ચડયા છે, બરોલીના પેલા ઠાકોર રાવ કર્ણસિંહ પણ ત્યા શરત્પૂર્ણિમાનુ સ્નાન કરવા આવ્યા છે એની રિયાસત સાથે તો નાચરંગને માટે વેશ્યાઓ પણ શામિલ છે. સ્વામીજીના મુકામથી દોઢસો જ કદમ પર રાવનો ઉતારો છે

રાવના અંતરમા આગલા પ્રસગનુ વેર ખટકતું જ હતુ. મતિ ગુમાવીને એણે પોતાના ત્રણ નોકરોને તલવારો આપી સ્વામીજીનો વધ કરવા મોકલ્યા

અધરાતનો સમય છે. ચોમેર ચુપકીદિ છવાયેલી છે કેવળ ગંગામૈયા ઘેરે રવે ગુંજે છે અને વાયુની કોઈ કોઈ લહરીના ચુંબને ચુબને ઝાડ પરનાં પાંદડા ખડખડ હસે છે. સ્વામીજી ધ્યાનમગ્ન છે. થોડે અંતરે પોતાના ભક્ત કૈથલ સિંહ ગાઢ નિદ્રામાં પડયા પડયા નસકોરાં બોલાવે છે

એ સમયે કર્ણસિંહના ત્રણ નોકરો હાથમા નાગી તલવાર લઈને ચુપચાપ ચાલ્યા આવ્યા. આવ્યા છે તો ખરા, પણ અગો થરથર ધ્રૂજે છે. કલેજા ધબકારા મારે છે તલવારો તો તીક્ષ્ણ છે, પણ એક નિર્દોષ વીતરાગ પર એ તલવારો ચલાવવા જેટલી તીક્ષ્ણ હિમ્મત તેઓના હાથમા નથી રહી.

બહુ વાર સુધી તેઓ થંભી રહ્યા. આખરે થાકયા. છાતી ન ચાલી. પાછા વળીને રાવની પાસે આવ્યા રાવે ધમકાવી ફરી વાર મોકલ્યા

તે વખતે સ્વામીજીની સમાધિ ઊતરી ગઈ હતી અને રાવે પોતાના નોકરોને દીધેલ ધમકી પણ સ્વામીજીએ કાનોકાન સાંભળી હતી. બીજી વાર પણ નોકરો પાછા વળ્યા. પણ રાયની જીદ તો આજે ઋષિના દેહની સાથે મોતની હિચકારી રમત રમી નાખવા જ ચાહતી હતી. એણે નોકરોને ફરી વાર ધમકાવીને ધકેલ્યા.

એ આવ્યા. સ્વામીજીએ બીજું કાંઈ જ ન કર્યું. ઊઠીને એક ગગનભેદી હુંકાર ગજવ્યો. જમીન પર એક લાત મારી. તલવારધારીઓની ભુજામાંથી તલવારો પડી ગઈ. એ નાઠા.

કૈથલસિંહજીની આંખ ઊઘડી ગઈ. સ્વામીજીને એણે વિનવ્યા: 'હત્યારાઓ હજુ ફરી વાર આવશે, હો મહારાજ! માટે ચાલો, ક્યાંક છુપાઈને રાત વિતાવીએ.'

જવાબમાં સ્વામીજીના મુખમાંથી ગીતાપાઠ ગુંજી ઊઠ્યો:

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि
नैनं दहति पावकः ॥

'કૈથલ! ભાઈ! સંન્યાસી તે ગઢગુફાના આશરા ક્યાં સુધી શોધતો ફરશે? મારો રક્ષણહાર તો પ્રભુ જેવડો હજાર હાથવાળો બેઠો છે. તું ગભરા નહિ. ભાઈ, હું જો ધારત તો એ ત્રણેના હાથમાંથી તલવારો છીનવીને તેઓનાં માથાં વાઢી લેત.'

❦

તે દિવસે જ રાજઘાટ ઉપર પંજાબી સેનાની એક ટુકડીનો પડાવ હતો. તે લોકોને રાવ કર્ણસિંહના આ અત્યાચારની જાણ થઈ ગઈ. તેઓનું ખૂન તપી આવ્યું. પચીસ પંજાબી વીરો શસ્ત્રો બાંધીને સ્વામીજીની પાસે આવી ગર્જ્યા

અને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા કે, 'એક વાર અમને આજ્ઞા આપો ને પછી જોઈ લો, કે અમે એ સાધુઓના શત્રુને કેવો સ્વાદ ચખાડીએ છીએ. ભલે અમારી નોકરી તૂટી જાય, પણ એને તો પૂરો કરીને જ પાછા ફરશું.'

પ્રેમભરપૂર શબ્દો વડે સ્વામીજીએ સૈનિકોને શાંત કર્યા અને સત્સંગમાં એમી એક શીતળ ઉપદેશ સભળાવ્યો

અમૃતસરમા છ સાત હજાર મનુષ્યોની મેદની જામી છે આજે પંડિતો અને મહર્ષિજી વચ્ચે પ્રશ્નોત્તરીનો મામલો મચવાનો છે. મહર્ષિજી બેઠા છે થોડી વારમાં પડિતોનું ટોળુ જયનાદ કરતું દાખલ થયું. સાત–આઠ તિલકધારી પંડિતો બગલમા પુસ્તકો દબાવીને સન્મુખ બેસી ગયા ત્યાં તો ચારે બાજુથી પંડિતોના ચેલાઓએ ઈંટપથ્થરનો મારો ચલાવ્યો. સભામડપમાં ધૂળની મોટી ડમરી ચડી. પોલીસો દોડયા આવ્યા. પડિતો પલાયન કરી ગયા સેવકો કોપાયા, ટોળાને પીટવા ઊઠયા.

સ્વામીજીએ સૌમ્ય નેત્રે આનદભરશબ્દો કહ્યા: 'ગરમ ન થશો, બચ્ચાઓ! આ તો મદિરા–પાનનો નશો કહેવાય. અને મારું કાર્ય તો વૈદ્યનું ગણાય. દારૂડિયાને વૈદ્ય મારે નહિ, ઔષધ આપે વળી, હું તો આર્યધર્મની ફૂલવાડીનો પામર માળી છું. ફૂલવાડીમા ખાતર પૂરતા પૂરતા માળીના અગ ઉપર પણ ધૂળકચરો છવાય, એમા શી તાજ્જુબી છે! અને એની ચિન્તા નથી. હું તો ઝંખુ છુ એટલુ જ કે આ ફૂલવાડી સદા લીલીછમ રહે અને ફાલ્યા કરે.'

ત્યાગ વીર

૧

વડોદરામાં રાજ્યના દીવાને એક દિવસ સ્વામીજીને જમવા બોલાવ્યા. જમાડીને વિદાય દેતી વખત દીવાને એક હજાર રૂપિયા સ્વામીજીના ચરણોમાં ભેટ ધર્યા.

સ્વામીજીએ થેલીને પાછી ઠેલી કહ્યું, 'ભાઈ, હું તો આવી કુરીતિઓનું ખંડન કરી રહ્યો છું. હું પોતે જ ઊઠીને જો આ સ્વીકારીશ તો પેલા ગોસાંઈઓને પોતાની પધરામણીઓનો કેવો મઝાનો બચાવ મળી જશે!'

૦

સ્વામીજીના પ્રભાવમાં અંજાયેલા તે કાળના એક વાઈસરોય સાહેબે સ્વામીજીનાં જાનનાં જોખમોની કથા જ્યારે સાંભળી ત્યારે સ્વામીજીના રક્ષણ માટે કાયમી સિપાહીઓ નીમવાની તેમ જ રેલગાડીની મુસાફરી માટે પહેલા વર્ગનો પાસ કઢાવી આપવાની એ નામદારે ઇચ્છા બતાવી. સ્વામીજીએ આભાર માનીને ઉત્તર દીધો કે, 'એ સહાયને હું નહિ સ્વીકારી શકું. એથી લોકો મને રાજસત્તાનો અથવા તો ફિરંગીઓનો પાદરી માની લેશે.'

વાઈસરૉય : 'તો શું આપ રાજ્યની નોકરીમાં કાંઈ ભૂરું સમજો છો ?'

સ્વામીજી : 'હું તો સંન્યાસી છું. મેં તો પરમેશ્વર-રૂપી સાચી સરકારની નોકરી જ સ્વીકારી લીધી છે.'

વાઈસરૉય : 'ત્યારે શું અત્યારની સરકારને આપ સાચી નથી માનતા ?'

સ્વામીજી : 'એટલે કે આ સરકાર પરિવર્તનશીલ છે. અને મારી ઈશ્વરી સરકારનો નિયમ તો અટલ અને એનો ઇન્સાફ અદલ છે. મનુષ્યોના ન્યાયનિયમો તો સમયાનુસાર બદલે છે.

ઉદેપુરમાં મહર્ષિજી એકાન્તમાં બેઠેલા ત્યાં મહારાણા પધાર્યા. એમણે આવીને કહ્યું : 'સ્વામીજી, જો ફક્ત મૂર્તિ-પૂજાનું ખંડન છોડી દો તો એકલિંગ મહાદેવના મહંતની ગાદી આપને સોંપી દઉં. આપ લાખોની નીપજના ધણી થશો. આખું રાજ્ય આપને ગુરુ કરી માનશે.' દુભાયેલા મહર્ષિએ ઉત્તર દીધો : 'રાણાજી, આવી લાલચ બતાવીને આપ શું મને મારા પ્રભુથી વિમુખ બનાવવા ચાહો છો ? આપનું નાનકડું રાજ્ય અને કૂબા જેવડો એ શિવ-મઠ, કે જેમાંથી તો હું એક જ દોટ દઈને બહાર નીકળી જઈ શકું છું, તે શું મને અનંત ઈશ્વરની આજ્ઞા ઉથાપવા જેટલો નિર્બળ બનાવી શકશે ? ફરી વાર મને આવું કહેવાનું સાહસ ન કરતા. લાખો મનુષ્યોનો પ્રભુ પ્રત્યેનો વિશ્વાસ કેવળ મારા વિશ્વાસ પર જ ટકી રહ્યો છે, જાણો છો રાણાજી ?'

તે ઘડીથી રાણા સ્વામીજીના પરમ ભક્ત બની ગયા.

લાહોરમાં આર્ય-સમાજનું અધિવેશન ભરાયું. સમાજીઓએ દરખાસ્ત કરી કે આર્ય-સભાના સંસ્થાપકને કંઈક પદવી આપવી. બીજાઓએ અનુમોદન પણ આપ્યું.

હસીને સ્વામી બોલ્યા : 'ભાઈ, મેં કોઈ નવો પંથ ચલાવવા માટે આ ગુરુ-ગાદીનો મઠ નથી સ્થાપ્યો. હું તો ઊલટું ભોળા મતવાદીઓને મઠોથી અને મહંતોથી સ્વતંત્ર બનાવવા મથું છું. મારે કે અન્ય કોઈને પણ પદવીઓ ન ઘટે. પદવીઓનાં પરિણામ બૂરાં જ સમજવાં.'

બીજી દરખાસ્ત આવી: 'તો પછી એકલા સ્વામીજીને આ સમાજના 'પરમ સહાયક' સ્થાપવા.'

સ્વામીજી કહે : 'તો પછી પરમ પિતા પરમેશ્વરને કયા પદે સ્થાપશો ? પરમ સહાયક તો એ એક જ છે. મારું નામ લખવું હોય તો ફક્ત અદના સહાયકોના પત્રકમાં જ લખજો.'

સામર્થ્ય–વીર

એક દિવસ દયાનંદજી યમુના–તીરે ધ્યાન ધરીને બેઠા છે. એવામાં કોઈક સ્ત્રીએ સ્નાન કરીને આવતાં પદ્માસન વાળીને બેઠેલા સ્વામીને ભાળ્યા અને એમને પરમહંસ સમજી એમના ચરણો પર પોતાનું મસ્તક ઢાળી નમસ્કાર કર્યા. પગ ઉપર કોઈ મનુષ્યના માથાનો ભીનો સ્પર્શ થતાં જ સ્વામીએ નેત્રો ખોલ્યાં. ચમકીને 'અરે માતા! અરે મૈયા!' એવા શબ્દો ઉચ્ચારતા પોતે ઊભા થઈ ગયા, અને ગોવર્ધન પર્વત તરફ જઈને એક મંદિરના નિર્જન ખંડિયેરમાં ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત સુધી એમણે અન્નજળ વિના ધ્યાન-ચિન્તનમાં જ તન્મય રહી એ સ્ત્રી–સ્પર્શના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

o

એક દિવસ કેટલીએક સ્ત્રીઓ મોહક શણગારો સજીને સ્વામીજીની પાસે આવી. સ્વામીજીએ પૂછયું, 'બહેનો, કયાંથી આવો છો?'

'મહારાજ, અમે સાધુઓની પાસે થઈને આંહીં આવીએ છીએ.'

'સાધુઓની પાસે શા માટે ?'

'આપ કહો તો આપની પાસે આવીએ.'

'મારી પાસે શા માટે ?'

'ઉપદેશ લેવા માટે!'

'બહુ સારું. તો તમારા પતિઓને જ મોકલજો. એ આંહીંથી ઉપદેશ લઈ જઈને તમને સંભળાવશે. તમે પોતે હવે પછી આંહીં ન આવશો.'

ત્યાર પછી એ સ્ત્રીઓ ફરી કદી ન ડોકાઈ.

પોષ માસની કડકડતી ઠંડીમાં, જ્યારે ઝાડપાન પર ઠાર પડતો હોય, ઝરાનાં નીર જામીને બરફ બની જતાં હોય, સૂસવતો પવન કાતિલ શરની માફક શરીરને વીંધતો હોય, તેવે સમયે ગંગાની હિમ જેવી રેતીમાં કેવળ એક કોપીન-ભર, પદ્માસન વાળીને સ્વાજી આખી રાત બેઠા રહેતા. એમને આવી દશામાં દેખીને કોઈ ભક્તજન એમની કાયા ઉપર કામળી ઓઢાડી જતો, તો સ્વામીજી તુરત એ કામળીને અળગી કરી નાખતા.

એવી એક રાત્રીને સમયે, બદાયુંના ગોરા કલેક્ટર સાહેબ તેમના મિત્રની સાથે ગંગાકિનારે ફરવા નીકળ્યા છે. એમનાં ગૌર શરીરો તો જ્યારે ગરમ વસ્ત્રોમાં દટાઈ ગયાં હતાં ત્યારે તેઓએ ગંગાના તટ પર આ લંગોટધારી તપસ્વીની પ્રચંડ, તેજસ્વી કાયાને સમાધિની લહેરમાં વિરાજમાન દીઠી. બંને અંગ્રેજો ટગર ટગર જોઈ રહ્યા.

સ્વામીજીની સમાધિ છૂટી ત્યારે કલેકટર સાહેબે પૂછ્યું : 'આપને ઠંડી નથી લાગતી ?'

સ્વામી જવાબ દેવા જતા હતા ત્યાં બીજો અંગ્રેજ વચમાં બોલી ઊઠયો : 'એને તે ઠંડી શાની લાગે ? રોજ માલ માલ ઉડાવતો હોય ને !'

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા : 'સાહેબ, અમે હિન્દુઓ તો દાળરોટલી ખાઈએ એમાં માલ માલ શો હોય ? પણ આપ તો ઈંડાં જેવા પૌષ્ટિક માલ આરોગો છો અને શરાબ પણ ઉડાવો છો. એટલે જો માલ માલ ખાવાથી જ ઠંડી સહન કરી શકાતી હોય તો ચાલો, કપડાં ઉતારીને થોડી વાર મારી બાજુમાં બેસી જાઓ.'

ઝંખવાણો પડીને અંગ્રેજ આડી વાત નાખવા લાગ્યો કે : 'તો પછી આપ બતાવો, આપને ઠંડી કેમ નથી લાગતી ?'

સ્વામી બોલ્યા : 'આપ કહો, આપનું મોં ઉઘાડું રહે છે છતાં તેને કેમ ઠંડી નથી લાગતી ? સતત ખુલ્લું રાખવાની આદતને લીધે જ. એ જ પ્રમાણે મારા દેહને પણ આદત પડી છે. એમાં બીજું કશુંય જાદુ નથી.'

નમસ્કાર કરીને બંને ગોરા ચાલ્યા ગયા.

નદીના દૂરદૂરના કોઈ નિર્જન આરા પર જઈને સ્વામીજી સ્નાન કરતા. કૌપીન એક જ હોવાથી પ્રથમ કૌપીનને ધોઈ, સૂકવી, પોતે સિદ્ધાસન વાળીને રેતીમાં બેસી જતા. કૌપીન સુકાઈ જાય ત્યારે પોતે ઊઠી, સ્નાન કરી, કૌપીન

બાંધી પોતાને મુકામે જતા.

એક દિવસ કેટલાએક મલ્લો સ્વામીજીના શરીરબળની નામના સાંભળીને એમને શોધવા ચાલ્યા આવે છે. સ્વામીજી તે વખતે સ્નાન કરવાની તૈયારીમાં હતા. મલ્લરાજોને નિહાળી પોતે વાતનો મર્મ સમજી ગયા. કૌપીન તે વખતે ભીનું હતું. જમણે હાથે કૌપીનને જોરથી નીચોવીને મલ્લોને કહ્યું : 'તમારામાંથી જેને પોતાના કૌવતનું ગુમાન હોય તે આ કૌપીન નીચોવીને એમાંથી પાણીનું એક ટીપું કાઢી બતાવે.'

બધાએ એક પછી એક કૌપીનને નીચોવી જોયું. એક બિન્દુ પણ ન ટપક્યું.

કાશીમાં સ્વામીજી મુસલમાન મતની પણ ત્રુટીઓ બતાવી ખંડન કરતા હતા. તેથી મુસલમાનોને એમના ઉપર ભારી રોષ ચડેલો. એક દિવસ સાંજરે ગંગાતટ પર આસન લગાવીને સ્વામીજી બેઠા હતા. દૈવયોગે મુસલમાનોની એક ટોળી ત્યાં થઈને નીકળી. પોતાના ધર્મના ટીકાકારને ઓળખ્યો. બે પહેલવાનો ધસી આવ્યા; સ્વામીજીને ઉપાડીને ગંગામાં ફેંકવા લાગ્યા. બન્ને જણાએ બન્ને હાથ વતી સ્વામીજીનાં બે બાવડાં પકડ્યાં અને એ રીતે એમને ઝુલાવીને પ્રવાહમાં ફગાવી દેવા જતા હતા ત્યાં તો સ્વામીજીએ પોતાની બન્ને ભુજાઓ સંકોડીને પોતાના શરીરની સાથે દબાવી દીધી. બન્ને મલ્લોના ચારે હાથ સ્વામીજીની બગલમાં સપડાઈ ગયા ! પછી તો મગદૂર શી કે હાથ સરકાવી શકે ? એમ ને એમ

સ્વામીજીએ જોરથી ઉછાળો મારી ગંગામાં ઝંપલાવ્યું. પેલા બન્ને જણને પણ સાથે ઘસડતા ગયા. પોતે પાણીમાં ડૂબકીઓ મારીને બન્નેને મલ્લે.ને થોડાં ગળકાં ખવરાવ્યાં અને પછી છોડી દીધા. મુશ્કેલીથી બન્ને જણા બહાર નીકળ્યા. કાંઠે ઊભેલું ટોળું આથી ખૂબ ચિડાઈ ગયું. બધા હાથમાં પથ્થરો લઈને સ્વામીજીના બહાર નીકળવાની રાહ જોતા બેઠા. દૂર પાણીમાં પડયા પડયા સ્વામીજી દુશ્મનોની આ મતલબ સમજી ગયા, એટલે પોતે પણ શ્વાસને રૂંધીને પદ્માસન લગાવી પાણી પર બેઠક જમાવી. અંધારું થઈ ગયું. પેલા સમજ્યા કે બાવો ડૂબી મૂઓ. મલકાતા મલકાતા ચાલ્યા ગયા. એટલે સ્વામીજીએ પણ પાણીમાંથી નીકળીને અધૂરી રહેલી સમાધિ ફરી વાર લગાવી.

નગરની બજારમાં એક ફાટેલો સાંઢ લોકોની પછવાડે દોડતો, કેંકને કચરતો ને પટકતો ધસ્યો આવે છે. લોકો ઓટલા પર ચડી ગયા છે અને 'સ્વામીજી ! ખસી જાઓ, ચડી જાઓ !' એવી ચીસો પાડે છે. વગર થડકયે સ્વામીજી સીધા ને સીધા સાંઢની સામે ચાલ્યા ગયા. તદ્દન નજીક ગયા એટલે સાંઢ પોતાની મેળે રસ્તો છોડીને ગરીબ ગાયની માફક ચાલ્યો ગયો. લોકોએ આવીને પૂછ્યું કે 'મહારાજ, સાંઢ શિંગડે ચડાવત તો ?'

'તો બીજું શું ? શિંગડાં પકડીને દૂર ધકેલી દેત !'

જોધપુરમાં મહર્ષિએ મુસલમાન મતનું ખંડન ચલાવ્યું. સાંભળીને ફજુલાખાં નામના એક મુસ્લિમના રોમેરોમમાં જ્વાળા ઊઠી, રોષે ભરાઈને એ ગાજી ઊઠયા, 'અય સ્વામી! અત્યારે જો મુસલમાનોની રાજસત્તા હોત તો તમે જીવતા ન જાત!'

'ખાં સાહેબ!' સ્વામીજીએ ખાં સાહેબને ધીરેથી ઉત્તર દીધો, 'જો એવો અવસર આવે તો હું કદી થરથરી ન જાઉં, કે ન તો ચુપચાપ બેઠો રહું. પણ બે-ચાર વીર રાજપૂતોની પીઠ થાબડીને એવાં તો શૂરાતન ચડાવું કે મુસલમાનોના હોશ ઊડી જાય. ખબર છે ખાં સાહેબ?'

ખીજે બળતા ખાં સાહેબે મૂંગા રહેવું જ ઉચિત માન્યું.

ગંગાના ઊંડા જળમાં એક દિવસ સ્વામીજી લેટી રહ્યા છે. એવામાં તેમની લગોલગ થઈને એક મસ્ત મગરમચ્છ નીકળ્યો. કિનારેથી ભક્તજનોએ બૂમાબૂમ કરી મૂકી કે 'મહારાજ, ભાગજો! મગર આવે છે.' લગારે ખસ્યા વગર સ્વામીજીએ મસ્ત દશામાં પડયા પડયા જવાબ દીધો કે, 'કશી ફિકર નહિ કરતા. હું જો એને નથી સતાવતો તો પછી એ મને શા માટે છેડવાનો હતો?'

પશુબળ ઉપર પણ નિર્દોષતાની આટલી ચોટ નાખનાર દયાનંદ વિશ્વપ્રેમ અને અહિંસાની કેટલી ઊંચી કક્ષાએ પહોંચ્યા હશે એ કલ્પવું કઠિન નથી.

ꕥ

એક ગામડામાં સ્વામીજીએ ઉતારો કર્યો. લોકોએ હોંશે હોંશે એમની પરોણાગત કરી. એવે તેઓનો કોઈ ઉત્સવ-દિન આવી પડયો. રાત્રિએ તેઓએ સ્વામીજીને પણ મંદિરે બોલાવ્યા. નગર બહારના એક ઉજ્જડ સ્થળે આવેલા મંદિરમાં ભયાનક દેવીની પ્રતિમા ઊભી છે. પાસે ઉઘાડી તલવારે એક કાળભૈરવશો પૂજારી ઊભો છે. મદ્યમાંસની સામગ્રી પણ તૈયાર છે. સન્મુખ અશ્લીલ નૃત્ય-લીલા ચાલે છે. સ્વામીજી પામી ગયા કે આ તો શાક્તધર્મીઓનો અખાડો !

પૂજારી સ્વામીજીને કહે કે, 'દેવીને નમન કરો !'

સ્વામીજી કહે : 'આ જન્મે તો એ નહિ બને.'

'એ....મ !' કહી પૂજારી ધસ્યો. સ્વામીજીની બોચી પકડી શિર નમાવવા મથ્યો. ચકિત બનેલા સ્વામી ઊંચે જુએ તો ચોમેર ઉઘાડી તલવારવાળા નર-પિશાચો ઊભા છે. તલવાર ચલાવે તેટલી જ વાર છે.

સ્વામીજીએ છલંગ મારી પૂજારીના હાથમાંથી તલવાર ઝૂંટવી લીધી. ડાબા હાથનો ધક્કો મારીને પૂજારીને દીવાલ સાથે અફળાવ્યો, તલવાર વીંઝતા વીંઝતા મંદિરના ચોગાનમાં જઈ પડયા. જુએ તો ત્યાં પણ કુહાડા અને છરા ઉગામીને ટોળું ઊભું છે ને બારણા ઉપર તાળું મારેલું છે. મોતને અને સ્વામીજીને અઢી આંગળનું અંતર છે. કેસરીસિંહ કૂદે તેમ સ્વામીજી કૂદ્યા, દીવાલ પર પહોંચ્યા. બહાર ભુસ્કો માર્યો. એક રાત ને એક દિવસ આજુબાજુના ગીચ જંગલમાં છુપાપાઈ રહ્યા. બીજી રાત્રીએ પોબાર ભણી ગયા.

ο

એક વાર છ–સાત અલમસ્ત મિત્રોએ જઈને સ્વામીજીને કહ્યુ, 'મહારાજ, આજ તો આપના પગ દબાવવાના ભાવ થાય છે.'

સ્વામીજી સમજી ગયા : છોકરાઓ મારું શરીર–બળ માપવા માગે છે! બોલ્યા, 'પગ તો પછી દાબજો. પ્રથમ તો તમે બધા ભેળા મળીને મારા આ પગને ભોંય પરથી જરા ઉઠાવી જુઓ!'

સ્વામીજીએ પગ પસાર્યા. સાત–આઠ યુવકો મંડચા જોર કરવા. પરસેવે નીતરી ગયા પણ પગ ન ચસક્યો.

૦

'મહારાજ!' રાવળપીંડીના સરદાર વિક્રમસિંહજીએ કટાક્ષ કીધો, 'આપ કહો છો કે શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મચર્યનો બહુ મહિમા ગાયેલ છે. આપ પોતે પણ આપને અખંડ બ્રહ્મચારી કહેવરાવો છો; છતાં આપના દેહમાં એ વજ્રકછોટાનો એવો કશો પ્રતાપ તો અમે ભાળતા નથી!'

મહર્ષિજીએ તે વખતે તો એ સમસ્યાનો કશો ઉત્તર ન દીધો. એમનું રૂંવાડુંયે ન ફરક્યું. લાંબી વાર સુધી સરદાર સાહેબની સાથે પોતે વાર્તાલાપ ચલાવ્યો. પછી જ્યારે નમસ્કાર કરીને સરદાર પોતાની ઘોડાગાડીમાં બેસી ગયા ત્યારે મહર્ષિજીએ છાનામાના જઈને પાછળથી ગાડીને પકડી લીધી.

ડુંગર જેવડા ઘોડા ચસકતા નથી! સરદાર ચાબુક લગાવે છે, ફરી ફરી ચાબુકના પ્રહાર કરે છે, પણ ઊછળી

ઊછળીને ઘોડા થંભી જાય છે. ગાડી જાણે કે ધરતીની સાથે જડાઈ ગઈ છે. સરદાર જ્યાં પાછળ નજર કરે ત્યાં હનુમાન-જતિશા સ્વામીજીને હસતા જોયા. ગાડી છોડી દઈને સ્વામીજીએ કહ્યું : 'હવે તો સમસ્યા ટળી ને ?'

વિસ્મય પામતા સરદાર ચાલ્યા ગયા.

o

'આજે મારી અવસ્થા પચાસ વર્ષ વટાવી ગઈ છે. પરંતુ તમારામાંથી કોઈ પણ માઈનો પૂત હોય તે ચાલ્યો આવે ! કાં હું એનો હાથ પકડું ને એ છોડાવી દે; અથવા હું મારો હાથ અક્કડ રાખું તે કોઈ વાળી આપે. ચાલ્યા આવો, હું બ્રહ્મચર્યનો પરચો બતાવું.'

ગુજરાનવાલાની એ ગંજાવર સભામાંથી એક પણ શીખ બચ્ચો, એક પણ મલ્લરાજ મહર્ષિનો આ પડકાર ઝીલવાની હામ તે દિવસે ભીડી શક્યો નહોતો.

o

મેરઠ નગરમાં મહારાજે શ્રાદ્ધનું ખંડન કરનારું એક જાહેર ભાષણ દીધું. તેથી ત્યાંના શ્રાદ્ધ–લોલુપ લાડુભટજીઓ ખિજાયા. જે માર્ગથી સ્વામીજી પોતાના ઉતારા પર જવાના હતા તે માર્ગે ડાંગો લઈને અલમસ્ત બ્રાહ્મણો ઓડા બાંધી બેસી ગયા; કહેવા લાગ્યા કે, 'આજ દયાનંદ નીકળે તો જીવતો ન જાય.'

સ્વામીજીના પ્રેમીઓને આ વાતની જાણ થઈ. વ્યાખ્યાન પૂરું થયે ભક્તોએ વિનવ્યું કે, 'મહારાજ ! ઘોડી વાર ઠેરી જાઓ; રસ્તે જોખમ છે.'

હસીને સ્વામી બોલ્યા, 'ના રે ના! એ બાપડા કશુંયે કરી શકવાના નથી. હું તદ્દન બેધડક છું ને વળી મેં એક માણસને અત્યારે સમય આપ્યો છે, એટલે હું રોકાઈ ન શકું.'

એમ કહી એ જ ગલ્લી વીંધીને મહારાજ પોતાની હંમેશની ગંભીર ગતિથી ચાલ્યા ગયા. ડંડાબાજો એકબીજાના મોં સામે જોતા રહ્યા. કોઈએ ઉચ્ચાર સરખો ન કર્યો.

'સ્વામીજી! ભલા થઈને જોધપુર જવાનો વિચાર છોડી દો. એ લોકો આપને ઈજા કરશે.'

'મારાં આંગળાંને જલાવીને મશાલ બનાવે તોયે શું? હું જરૂર જરૂર જઈશ અને સત્યનો સંદેશો આપીશ.'

ગયા, પાખંડ ઉપર વજ્રપ્રહારો કર્યા, કશી ઈજા વગર પાછા આવ્યા.

વિનોદમૂર્તિ

મહર્ષિનો પડાવ જ્યારે કાશીમાં હતો, ત્યારે ત્યાંના પંડિતોએ ઠરાવ કર્યો કે કોઈએ એ પાપીની પાસે ન જવું, એનું મોં પણ ન જોવું!

એક મહામહોપાધ્યાયજીને એવો ગર્વ રહ્યો હતો કે જો મારી સાથે વાદવિવાદ થાય તો હું તો એ દુષ્ટને સીધો કરી નાખું! પરંતુ સ્વામીનું મોં જોવાથી તો પોતાને પાપ લાગે! તેથી એ બાપડા પંડિત સ્વામીજીની પાસે જઈ શકતા નહિ. આખરે મોં જોવું જ ન પડે અને વિવાદ થઈ શકે તેવી યુક્તિ એમને એકાએક સૂઝી ગઈ! યુક્તિ એ કે એક દિવસ રાત્રીએ અંધારામાં સ્વામીજી પાસે આવીને પંડિતજી ચર્ચાનું આહ્વાન દેવા લાગ્યા. એણે શર્ત મૂકી કે, 'હું આ છરી લાવ્યો છું. આપણામાંથી શાસ્ત્રાર્થમાં જે હારે તેનાં નાક-કાન એ વડે કાપીનાખવાં.'

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા : 'પંડિતજી, મારી પણ એક શર્ત છે: 'આ ચપ્પુ પણ રાખીએ, આપણામાંથી જે હારે તેની જીભ પણ ચપ્પુ વડે કાપી લેવી. કેમ કે નાક-કાન તો બિચારાં આ વાતમાં નિર્દોષ છે; વાદવિવાદમાં જે કાંઈ દોષ થશે તે તો જીભનો જ થશે!'

ઝખવાણા પડીને પંડિત પાછા વળ્યા.

✡

છપરા ગામના પંડિતો પણ સ્વામીજીની સામે ઊઠ્યા અને જગન્નાથ નામના એક પ્રસિદ્ધ પંડિતની સહાય લેવા ગયા. પંડિત બોલ્યા, ‘હું તો ઘણોયે દયાનંદનો સામનો કરવા તૈયાર છું, પણ મારે એ દુષ્ટનું મોં જોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે એ જ મોટી પીડા છે ને?’

આ સમાચાર જાણીને સ્વામીજી હસતા હસતા બોલ્યા, ‘અરે ભાઈ, એવું હોય તો મારા પાપી મોં પર પડદો ઢાંકી દેજો, પણ એને જરૂર આંહીં તેડી જ લાવજો!’

✡

સિંહાસન ઉપર બેસીને સ્વામીજી ઉપદેશ દેતા અને ઉપદેશ પૂરો થયે કોઈને પ્રશ્ન પૂછવા હોય તો તેને બેસવા માટે પોતાની સન્મુખ ખુરસી મુકાવતા. એક દિવસ એક પંડિત કહેવા લાગ્યો કે, ‘અમને નીચું આસન શા માટે આપો છો? તમારા આસન જેટલી જ ઊંચી ખુરસી અમને પણ મળવી જોઈએ’

સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું: ‘ભાઈ, હું તો વ્યાખ્યાન દેવાની સુગમતાને ખાતર જ ઊંચે બેસણે બેસું છું. છતાંયે જો આપને અપમાન લાગતું હોય તો સુખેથી એ ખુરસીને મેજ ઉપર ચડાવી, મારા કરતાયે ઊંચેરા [illegible]પ બેસી શકો છો. બાકી તો શું કોઈ ચક્રવર્તી [illegible] બેસનાર માખી અથવા મચ્છર કાંઈ ઊં

આસનની ઊંચાઈ-નીચાઈ વિચારવાં આપને ન શોભે.'

અલીગઢમાં એક દિવસ એક પંડિત મંદિરના ચબૂતરા ઉપર બેસીને સ્વામીની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા મંડયો. સ્વામીજીના કરતાંયે ઊંચા બેસણાનો આ ઘમંડ બીજા સજ્જનોથી ન સહેવાયો. પંડિતને તેઓ સભ્યતાની રીત સમજાવવા લાગ્યા. પણ હઠીલો પંડિત પલળ્યો નહિ. સ્વામીજીએ પ્રસન્ન વાણીમાં લોકોને કહ્યું કે, 'શા સારુ એ બિચારા જીવને સતાવો છો ? એમાં કશી હાનિ નથી. ભલેને એ પંડિત ઊંચે આસને બેઠા. ઊંચા આસનથી જ કંઈ કોઈને મહત્તા મળી જતી નથી. એમ તો જુઓ ને પેલો કાગડો તો પંડિતજીના કરતાંયે ઊંચેરો પેલા ઝાડ ઉપર બેઠો છે!'

સાંભળીને પંડિત મહાશય નીચે પધાર્યા.

દિનાપુર શહેરમાં મુસલમાનોએ સ્વામીજીના આંદોલન ઉપર કોપ-દૃષ્ટિ કરવા માંડી છે. ભક્તોએ કહ્યું, 'મહારાજ, એ લોકની વિરુદ્ધ આપ કાંઈ ન બોલશો. વાતવાતમાં તેઓ લડવા ખડા થઈ જાય છે.' તે વખતે સ્વામીજી કાંઈ ન બોલ્યા પણ સાંજરે ભરસભામાં તેમણે ઉચ્ચાર્યું :

'છોકરાઓ મને કહે છે કે મુસલમાન મતનું ખંડન ન કરો. પણ હું સત્યને શી રીતે છુપાવું ? વળી, જ્યારે

ઝખવાણા પડીને પંડિત પાછા વળ્યા.

છપરા ગામના પંડિતો પણ સ્વામીજીની સામે ઊઠ્યા અને જગન્નાથ નામના એક પ્રસિદ્ધ પંડિતની સહાય લેવા ગયા પંડિત બોલ્યા, 'હું તો ઘણોયે દયાનંદનો સામનો કરવા તૈયાર છું, પણ મારે એ દુષ્ટનુ મો જોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે એ જ મોટી પીડા છે ને?'

આ સમાચાર જાણીને સ્વામીજી હસતા હસતા બોલ્યા, 'અરે ભાઈ, એવું હોય તો મારા પાપી મોં પર પડદો ઢાંકી દેજો, પણ એને જરૂર આંહી તેડી જ લાવજો!'

સિંહાસન ઉપર બેસીને સ્વામીજી ઉપદેશ દેતા અને ઉપદેશ પૂરો થયે કોઈને પ્રશ્ન પૂછવા હોય તો તેને બેસવા માટે પોતાની સન્મુખ ખુરસી મુકાવતા. એક દિવસ એક પંડિત કહેવા લાગ્યો કે, 'અમને નીચું આસન શા માટે આપો છો? તમારા આસન જેટલી જ ઊંચી ખુરસી અમને પણ મળવી જોઈએ'

સ્વામીજીએ હસીને કહ્યુ: 'ભાઈ, હું તો વ્યાખ્યાન દેવાની સુગમતાને ખાતર જ ઊચે બેસણે બેસુ છું. છતાયે જો આપને અપમાન લાગતું હોય તો સુખેથી એ ખુરસીને મેજ ઉપર ચડાવી, મારા કરતાયે ઊચેરા બની આપ બેસી શકો છો. બાકી તો શું કોઈ ચક્રવર્તી રાજાના મુગટ ઉપર બેસનાર માખી અથવા મચ્છર કાંઈ ઊચા બની જતાં હશે?

આસનની ઊંચાઈ–નીચાઈ વિચારવાં આપને ન શોભે.'

ઌ

અલીગઢમાં એક દિવસ એક પંડિત મંદિરના ચબૂતરા ઉપર બેસીને સ્વામીની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા મંડયો. સ્વામીજીના કરતાંયે ઊંચા બેસણાનો આ ઘમંડ બીજા સજ્જનોથી ન સહેવાયો. પંડિતને તેઓ સભ્યતાની રીત સમજાવવા લાગ્યા. પણ હઠીલો પંડિત પલળ્યો નહિ. સ્વામીજીએ પ્રસન્ન વાણીમાં લોકોને કહ્યું કે, 'શા સારુ એ બિચારા જીવને સતાવો છો? એમા કશી હાનિ નથી. ભલેને એ પંડિત ઊંચે આસને બેઠા ઊંચા આસનથી જ કંઈ કોઈને મહત્તા મળી જતી નથી. એમ તો જુઓ ને પેલો કાગડો તો પંડિતજીના કરતાંયે ઊંચેરો પેલા ઝાડ ઉપર બેઠો છે!'

સાંભળીને પંડિત મહાશય નીચે પધાર્યા.

ઌ

દિનાપુર શહેરમાં મુસલમાનોએ સ્વામીજીના આંદોલન ઉપર કોપ–દૃષ્ટિ કરવા માંડી છે. ભક્તોએ કહ્યું, 'મહારાજ, એ લોકની વિરુદ્ધ આપ કાંઈ ન બોલશો. વાતવાતમાં તેઓ લડવા ખડા થઈ જાય છે.' તે વખતે સ્વામીજી કાંઈ ન બોલ્યા પણ સાંજરે ભરસભામા તેમણે ઉચ્ચાર્યું :

'છોકરાઓ મને કહે છે કે મુસલમાન મતનું ખંડન ન કરો. પણ હું સત્યને શી રીતે છુપાવું ? વળી, જ્યારે મુસલમાનોનું પરિબલ ચાલતું હતું ત્યારે તેઓએ તો આપણું

ખંડન ખડગથી કર્યું હતું, છતાં આશ્ચર્યની વાત છે કે આજે મને તો શબ્દોથીયે ખંડન કરવાની મના થઈ રહી છે!'

'સ્વામીજી!' એક કૃષ્ણભક્ત ચપટી ધૂળ લઈ ને આવ્યો, 'સ્વામીજી! કૃષ્ણ ભગવાને બાળપણમાં માટી ખાધી હતી, એટલે હું એ બાળ-લીલાની આ પ્રસાદી આપને ચખાડવા આવ્યો છું.'

હાજરજવાબી સ્વામીજી બોલ્યા, 'ભોળા ભાઈ, છોકરાં તો માટી ખાય! કૃષ્ણે કદાચ નાનપણમાં ખાધી હશે, પણ એટલા માટે આપણાથી—ઉમરલાયક મનુષ્યોથી—તે એવી નાદાની થાય ખરી?'

મધપૂડાને મધમાખીઓ વળગે તેમ દિલ્હીમાં સ્વામીજીની ચોગરદમ મનુષ્યોની ગિરદી વીંટળાવા લાગી. મૂર્તિપૂજાના ખંડનથી ખુશ થનારા ઇસ્લામીઓ પણ દોડયા આવ્યા. પણ સ્વામીજી તેઓના અજ્ઞાનને ઓળખતા હતા. એક મુસ્લિમ સજ્જને આવીને કહ્યું: 'આપ હિન્દુઓની મૂર્તિપૂજાનું ખડંન કરો છો એ બહુ સારું કાર્ય છે; અમારા મજહબને અનુકૂળ જ થઈ રહ્યું છે.'

'ભાઈ, તમે ભૂલે છો,' સ્વામીજીએ જવાબ વાળ્યો, 'હું તો તમામ મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરું છું; અને ઇસ્લામને ય મૂર્તિપૂજા ક્યાં નથી? હિન્દુઓની પ્રતિમા તો ચાર આંગળથી માંડીને બહુ તો એક હાથ જેટલી ઊંચી હોય છે.

એને તો હરકોઈ પ્રકારે હટાવી શકાશે, પરંતુ મુસલમાનોની મૂર્તિઓ તો કબરો, હજીરા અને મિનારાને સ્વરૂપે મોટાં મોટાં મકાનો જેવડી ઊભી છે. એટલે ખરી મુશ્કેલી તો એ તમારી મૂર્તિપૂજા હટાવવામાં જ પડે છે!'

ચકોર મુસલમાન આ શબ્દોના આંતરિક મર્મને સમજી જઈ ચુપ બન્યો.

સ્વમાનપ્રેમી

૧

જમાલપુર જંકશનના ચોગાનની અંદર સ્વામીજી એક વાર ગાડીની રાહ જોતા જોતા ટેલી રહ્યા છે. એક અંગ્રેજ એન્જિનિયર પણ પોતાની પત્ની સહિત ત્યાં ઊભો છે. આ કૌપીનધારી સાધુને પોતાની સમક્ષ નિર્લજ્જપણે ટેલતો દેખીને મડમ સાહેબને ગુસ્સો ચડયો. તેના ગોરા ભરથારે સ્ટેશનમાસ્તરને આજ્ઞા કરી કે, 'આ નાગડાને અમારી નજરથી બહાર હટાવો'

સ્ટેશનમાસ્તર તો મહર્ષિને ઓળખતો હતો. એણે આવીને સ્વામીજીને યુક્તિપૂર્વક વીનવ્યા કે, 'મહારાજ, ગાડીને હજુ વાર છે. આપ પેલી બાજુ આવીને ખુરશી પર જરા આરામ કરશો ?'

સ્વામીજી સમજી ગયા, બોલ્યા કે, 'જેણે આપને મારી પાસે મોકલ્યા છે તેમને જઈને કહો કે અમે તો એ યુગના મનુષ્ય છીએ કે જે યુગમાં તમારા દાદા આદમ અને દાદી હાવાં, એડનના બગીચામાં તદ્દન નગ્ન શરીરે રઝળવામાં જરાયે લજ્જા નહોતાં પામતાં !'

આટલું કહીને સ્વામીજીએ તો લટાર મારવાનું ચાલુ જ રાખ્યુ પછી જ્યારે પેલા ગોરા એન્જિનિયરને સ્વામીજીના નામની ખબર પડી, ત્યારે તો એણે તત્કાળ સ્વામીજીની પાસે આવી વિનયથી વંદન કરી ભાવભર્યા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે, 'આપશ્રીનાં દર્શનની ઘણા કાળની ઉમેદ આજે તૃપ્ત થઈ'

૨

આગ્રામાં ખ્રિસ્તી ધર્મના બિશપની સાથે સ્વામીજીને ચર્ચાના પ્રસંગો પડેલા હતા. ઉદાર દિલના મહર્ષિ એક વખત ખ્રિસ્તીનું દેવળ જોવા ગયા. અંદર દાખલ થાય છે ત્યાં દરવાજે ઊભેલા ખ્રિસ્તીએ કહ્યું, 'મહારાજ, પાઘડી ઉતારીને પ્રવેશ કરો.'

સ્વામીજીએ થંભીને ઉત્તર દીધો, 'અમારા દેશની રીતિ પ્રમાણે તો માથા પર પાઘડી બાંધીને જવું એ જ સભ્યતાનું ચિહ્ન છે. એટલે મારા દેશની સભ્યતા વિરુદ્ધ હું નહિ વર્તું. હા, આપ કહો તો જોડા ઉતારી નાખું.'

ખ્રિસ્તીએ કહ્યું, 'ત્યારે તો બન્ને ઉતારી નાખો.'

સ્વામીજી દરવાજેથી જ પાછા ફરી ગયા. સ્વમાનનો ભંગ એ એમને માટે જીવતું મોત હતું.

૩

જયપુર રાજ્યના એક મોટા અધિકારીને એક સજ્જને કહ્યું કે, 'ચાલો સ્વામીના દર્શન કરવા'

પેલા અધિકારીએ જવાબ દીધો કે, 'તમે તો દર્શનનું કહો છો, પણ હું, જો મારુ ચાલે તો, એને કૂતરાને મોંએ ફાડી ખવરાવું!'

શ્રાદ્ધ અને મૂર્તિપૂજાના ખંડનથી જયપુર–નરેશ પોતે પણ સ્વામીજી ઉપર કોચવાયા. સ્વામીજીને માથે રાજ–રોષનું ચક્કર ફરવા લાગ્યુ.

ઠાકુર લક્ષ્મણસિંહજી નામના ભાવિક ક્ષત્રિયે જયપુર રાજના કચવાટની વાત જાણ્યા પછી મહર્ષિજીને વીનવ્યા કે, 'આવી હાલતમાં આપને આંહીં રહેવું ઉચિત નથી. આપના શિર પર જોખમ ભમે છે '

સ્વામીજી બોલ્યા, 'ઠાકોર ! મારે માટે મા ડરો. પણ આપને પોતાને જ જો જયપુરપતિની નારાજીનો ડર હોય તો સુખેથી આપ મારી કને આવવું બંધ કરી શકો છો. આપ રાજના તાબેદાર છો, પણ હું તો કોઈ માનવીનો નોકર નથી. મારા આત્માને તો કોઈ મનુષ્ય છીનવી શકવાનો જ નથી. તો પછી મારી કને બીજી એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે છિનવાઈ જવાનો મને ડર હોઈ શકે ? '

૪

લાહોરમાં નવાબ નિવાજિશ અલ્લીખાનની કોઠીમાં જ મહારાજનો ઉતારો હતો. ત્યાં જ બેસીને મહારાજે લોકો સમક્ષ મુસલમાન મતની વિવેચના ચલાવી. નવાબ પોતે પણ એ વ્યાખ્યાનમાં આવી ચડયા. વ્યાખ્યાન થઈ રહ્યા બાદ એક સજ્જને સ્વામીને કહ્યું : 'આપને કોઈ હિન્દુ, મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી પણ ઊતરવાનું મકાન દેતો નથી. ઉપકાર માનો નવાબ સાહેબનો કે એણે ઉતારો દીધો. છતાં ઊલટું આપે તો એને દુઃખ લાગે તેવી રીતે એના જ છાંયડા તળે મુસ્લિમ પંથની ચર્ચા કરી. નવાબ સાહેબ પણ

એ સાંભળી રહ્યા હતા !'

સ્વામીજી બોલ્યા, 'ભાઈ, હું તો આંહીં કાંઈ મુસલમાન ધર્મની કે બીજા કોઈ ધર્મની યશગાથાઓ ગાવા નથી આવ્યો; હું તો આવ્યો છું વેદધર્મનો ખુલ્લો પ્રચાર કરવા. અને નવાબને ભાળ્યા પછી તો ઊલટો હું જાણીબૂજીને જ આર્યધર્મની મહત્તા સમજાવી રહ્યો હતો. એનો મને શો ડર છે? એક નારાયણ સિવાય મને બીજા કોઈની ધાસ્તી નથી.'

૫

એક દિવસ સ્વામીજીના રસોયાનો કાકો મહેમાન આવ્યો. એ પોતાના ભત્રીજાને ભંભેરવા લાગ્યો કે, 'તારો સ્વામી જમી રહ્યા બાદ તારે જમવું પડતું હશે. એ રીતે તો રસોઈ અજીઠી બની ગઈ ગણાય. માટે હવેથી તું સ્વામીજીને ચોકા બહાર બેસાડીને ભોજન દેતો જાજે.'

ત્યાં તો સ્નાન કરીને સ્વામીજી આવી પહોંચ્યા, આવીને પોતાની મેળે જ ચોકાની બહાર બેસી ગયા, બહાર જ થાળી મગાવી.

રસોયો પૂછે છે, 'મહારાજ, ત્યાં કેમ બેઠા?'

'ભાઈ, તને અને તારા કાકાને તો ન્યાત બહાર મુકાવાનો ભય છે. પણ હું તો હરકોઈ ઠેકાણે ભોજન પામી શકીશ. મને કશો ડર નથી. તમને હું શા માટે નાહક જોખમમાં ઉતારું!'

રસોયો તાજ્જુબ બન્યો. સ્વામીજીએ વાત શી રીતે જાણી લીધી! ન સમજી શકાયું.

ચમત્કારો

૧

વિદ્યાર્થીઓને સાથે લઈને ઘૂમતા ઘૂમતા સ્વામીજી કાસગંજમાં આવ્યા. પોતે જ્યાં હોય ત્યાં હમેશાં પોતાની પહેલી દૃષ્ટિ એ બટુકોનાં જ સુખસાધન પર ફરી વળતી. આ વખતે પોતે જોયું કે બટુકોને સૂવાની જગ્યા પર પવનને રોકવાની પૂરી સગવડ નથી. એટલે ત્યાં એક દીવાલ ખડી કરવાનું સેવકોને પોતે કહી દીધું. પણ મજૂરો ન મળવાથી દીવાલ ચણાઈ નહિ. પોતે કહ્યું કે 'કાંઈ નહિ. ઘાસનું વાછટિયું કરીને ભિડાવી દો ને!' પણ પોતે જોયું કે સેવકોને વાછટિયું બનાવતાંયે આવડતું નથી. તુરત પોતે

ખ્યાન બંધ હોય તે દિવસ દર્શન ભૂલે નહિ.

ફરૂકાબાદની બજારમાં એક સડક પહોળી થઈ રહી હતી. સડકને કાંઠે એક મઢી હતી. એ મઢીમાં લોકો હમેશાં ધૂપદીવો કરતા હતા. અંધશ્રદ્ધાળુ આર્યસમાજીઓએ આવીને સ્વામીજીને સૂચવ્યુ કે, 'મહારાજ, સ્કોટ સાહેબ આપને અત્યંત અધીન બની ગયા છે. એમને લગાર ઇશારો કરો તો લોકોના વહેમને નાહક પોષી રહેલી આ મઢીને સહેલાઈથી ઉખેડી શકાશે.'

સ્વામીજીએ કોચવાઈને ઉત્તર વાળ્યો : 'બંધુ, આવી ઊંધી ઓંપાટ મને કાં લેવરાવો ? એ તો નીચતાનો રસ્તો કહેવાય. મુસલમાન બાદશાહોએ સેંકડો મંદિરોને મૂર્તિઓ સાથે જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યાં, તોયે તેઓ મૂર્તિપૂજાને અટકાવી નથી શક્યા એ વાત કાં ભૂલી જાઓ ! આપણું કામ તો ભાઈ, મનુષ્યોના હૃદય-મંદિરોમાંની મૂર્તિઓને હટાવવાનું છે, ઈંટપથ્થરનાં દેવાલયો તોડવાનું નહિ.'

૩

મુરાદાબાદના પાદરી પાર્કર સાહેબે મહર્ષિજી સાથે પંદર દિવસ સુધી ધર્મચર્ચા ચલાવી. છેલ્લો સવાલ એ હતો કે, 'સૃષ્ટિ સરજાઈ ક્યારે ?'

પાદરી સાહેબ કહે, 'પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે.'

બાજુના ખંડમાંથી એક ખિલોરી પથ્થર લાવીને મહારાજે શ્રોતાઓની સન્મુખ ધર્યો. બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસો-

સીએશનના સભાસદો બેઠા હતા તેમને સ્વામીજીએ પૂછ્યું : 'આપ તો ભૂસ્તરવિદ્યાના પારગામી છો. કૃપા કરીને કહો જોઉં, આ પથ્થરને આ દશાએ પહોંચતાં કેટલો કાળ લાગ્યો હશે ?'

'એક લાખ વર્ષો,' વિદ્વાન ગોરાઓએ ઉત્તર દીધો.

'તો હવે બોલો પાદરી મહાશય, સૃષ્ટિ સરજાયે પાંચ હજાર વર્ષો થયાં હોય તો પથ્થર ક્યાંથી આવી પડ્યો ?'

પાદરીની જીભના લોચા વળવા લાગ્યા.

૪

સર સૈયદ અહમદ નામના ખાનદાન જ્ઞાનપિપાસુ મુસ્લિમ સજ્જને એક વાર સ્વામીજીને પ્રશ્ન કર્યો: 'મહારાજ, બીજી વાતો તો ઠીક, પરંતુ થોડાએક હવનથી આખી હવા પવિત્ર બની જાય, એ વાતનો ઘૂંટડો મારે ગળે નથી ઊતરતો.'

સ્વામીજીએ સામો સવાલ કર્યો: 'સૈયદ મહાશય, આપને ઘેર રોજ કેટલાં માણસોની રસોઈ રંધાય છે ?'

'પચાસથી સાઠની.'

'એટલાને માટે રોજ કેટલી દાળ ઓરો છો ?'

'છ–સાત શેર.'

'એટલી દાળમાં હીંગ કેટલી નાખો છો ?'

'અંદુ સો રુચિપ્રમાણ.'

'એમ કેમ ? એટલી થોડી હીંગ આટલી બધી દાળને શી રીતે સુવાસિત કરી શકે ?'

'બેશક, એ તો કરે છે જ.'

'તો પછી, ખાં સાહેબ, થોડીએક હીંગની માફક થોડાએક હવન પણ ઘણી મોટી હવાને શુદ્ધ કેમ ન કરી શકે !'

મુસ્લિમે કાન પકડીને કબૂલ કરી લીધું.

અશ્રુધારા

૬

એક દિવસ સાંજરે ગંગાના તટ ઉપર બેસીને સ્વામીજી સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોતા હતા. તે વખતે એક મરેલા બાળકને લઈને એક સ્ત્રી કિનારે આવી પોતાના બચ્ચાના મૃતદેહને હાથમાં ઉપાડીને એ બાઈએ પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો. થોડા ઊંડા પાણીમાં જઈને એણે એ શબ ઉપર લપેટેલું કપડું ઉતારી લીધું અને 'હાય! હાય!' એવા આર્તનાદ કરતાં કરતાં એણે શબને પ્રવાહમાં વહેતું મેલ્યું.

સ્વામીજીએ જોયું કે એ ખાંપણના ટુકડાને ધોઈ સુકાવીને, રડતી રડતી એ માતા ઘેર ઉપાડી જાય છે. આ દેખાવ જોઈને એમનુ હૃદય ચિરાઈ ગયું. એમણે વિચાર્યું કે અરેરે! દેશની શું આટલી ગરીબી, કે આ જનેતાએ પોતાના કલેજાના ટુકડા સરખા પેલા પ્યારા બાળકને નદીમાં ફેંકી દીધું, છતાં વસ્ત્રનો ટુકડો ન જવા દીધો! ગરીબીનો આથી વધુ સજ્જડ પુરાવો બીજો કયો હોઈ શકે!

તે જ પળે એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ ગરીબોની ભાષા-

માં જ મારા જ્ઞાનનો પ્રચાર કરી એમનાં દુઃખો ફેડવાના ઈલાજો લઈશ.

૨

ભાગલપુરમાં મુકામ હતો તે વેળા એક રાત્રીએ સ્વામીજીએ ભોજન ન લીધું. ભોજન મોકલનાર ભક્તે કારણ પૂછતાં જવાબ મળ્યો કે, 'ભાઈ! ભોજન આજે ભાવે તેમ નથી. અહીં મેળામાં આવનાર લોકો પંડાઓને પોતાની દીકરીઓ સુધ્ધાંનાં પણ દાન કરે, એટલું બધું અજ્ઞાન દેશમાં પ્રવર્તેલું જોઈને મને ધાનનો કોળીઓ ઝેર જેવો લાગે છે!'

એવી અંધારી અજ્ઞાન-રાત્રીમાં આ દેશ ફસાયેલો હતો અને એવાં અંધારાં ભેદીને સ્વામી દયાનંદને પોતાનો જીવનપંથ કાપવાનો હતો.

૩

ગુજરાતના એક ગામડાના લોકો આવી વીનવવા લાગ્યા કે, 'મહારાજ, નગરવાસીઓ તો ઉત્તમ પદાર્થો વડે આપનાં સ્વાગત કરે છે. અમો કિસાનોની પાસે તો એવા ફળમેવા ક્યાંથી હોય? એક વાર પધારો તો પોંક ખવરાવીએ.'

સ્વામીજી બોલ્યા, 'ભાઈ, ધનવાન અને નિર્ધન વચ્ચે મારી દૃષ્ટિએ કદી ભેદ દીઠા નથી. ઊલટાનો તમારો પોંક મને વધુ મીઠો લાગશે. આજ તો નહિ કાલે આવીશ.'

કિસાનો રથ જોડીને આવ્યા. પણ સ્વામીજી રથમાં ન બેઠા, પગપાળા જ ચાલ્યા. રસ્તે એટલી ઝડપથી ચાલતા

કે કિસાનો પાછળ રહી જતા. માર્ગે પોતે સાદી વાર
ઉપદેશ આપતા આવે છે કે 'બાળવિવાહ ન કરો. જેમ
લણેલા મોલ એળે જાય છે તેમ કાચી ઉંમરે પરણ્યાં
સંતાનો પણ વહેલાં નાશ પામે છે.'

વડલાને છાંયડે સ્વામીજી ભોંય ઉપર જ બેસી ગ
લોકો વીંટળાઈ વળ્યા. મીઠાશથી પોંક ખાધો. કિસાનો ર
'મહારાજ, અમ જેવા કંગાલો પર મહેર કીધી.'

'ભાઈ તમે કંગાલ શાના! તમે તો પરિશ્રમી ં
તમારી આજીવિકા નર્દોષ છે. તમે જ પરસેવો રેડીને ઉ
ડેલ અનાજ ઉપર રાય અને રંક સહુ ગુજારો કરે છે.'

૪

ફરૂકાબાદમાં જ્ઞાન-ચર્ચા ચાલી રહી છે. એવે ટાણે એ
સ્ત્રી પોતાના મરેલા બાળકને મેલાં ફાટેલાં વસ્ત્રોમાં લપેટી
દાટવા લઈ જાય છે. સ્વામીજીએ પૂછ્યું, 'માતા! મૃત્યુનું
યે આટલું અપમાન! તારા પ્રાણ સરખું બાળક મરી ગયું
અને તારે ગળેથી એક સ્વચ્છ, સફેદ વસ્ત્રનો ટુકડોયે
છૂટ્યો!'

સ્ત્રી રડી પડી, બોલી: 'ટુકડો ક્યાંથી કાઢું? પૈસા નથી
સાંભળીને સ્વામીજીની આંખોમાંથી પણ દડ દડ આંસુ
ધારા ચાલી.

કે કિસાનો પાછળ રહી જતા. માર્ગે પોતે સાદી વ
ઉપદેશ આપતા આવે છે કે 'બાળવિવાહ ન કરો. જેમ
લણેલા મોલ એળે જાય છે તેમ કાચી ઉમરે પરણ
સંતાનો પણ વહેલાં નાશ પામે છે.'

વડલાને છાંયડે સ્વામીજી ભોંય ઉપર જ બેસી
લોકો વીંટળાઈ વળ્યા. મીઠાશથી પોંક ખાધો. કિસાનો
'મહારાજ, અમ જેવા કંગાલો પર મહેર કીધી.'

'ભાઈ તમે કંગાલ શાના! તમે તો પરિશ્રમી
તમારી આજીવિકા નદોષ છે. તમે જ પરસેવો રેડીને ઉ
ડેલ અનાજ ઉપર રાય અને રંક સહુ ગુજારો કરે છે.'

૪

૧ ફરૂકાબાદમાં જ્ઞાન–ચર્ચા ચાલી રહી છે. એવે ટાણે એ
સ્રી પોતાના મરેલા બાળકને મેલાં ફાટેલાં વસ્ત્રોમાં લપેટી
દાટવા લઈ જાય છે. સ્વામીજીએ પૂછ્યું, 'માતા! મૃત્યુનું
યે આટલું અપમાન! તારા પ્રાણ સરખું બાળક મરી ગયું
અને તારે ગળેથી એક સ્વચ્છ, સફેદ વસ્રનો ટુકડોયે ન
છૂટયો!'

૧ સ્રી રડી પડી, બોલી: 'ટુકડો કયાંથી કાઢું? પૈસા નથી.'

સાંભળીને સ્વામીજીની આંખોમાંથી પણ દડ દડ આંસુની
ધારા ચાલી.